

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI
FILOLOGIYA FAKULTETI
TILSHUNOSLIK KAFEDRASI

YAKUBJONOVA ZARNIGOR

MAVZU: NOMLOVCHI BIRLIKLAR

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

ANDIJON – 2014

MUNDARIJA

Kirish.....	3
I bob. Semantika va uning tadqiqi	
1.1. Lingvistik semantika va uni o'rganish muammolari.....	4
1.2. Lingvistik semantikaning asosiy yo'nalishlari.....	7
II bob. Nomlovchi birliklarning mazmuniy tuzilishi	
2.1. Nomlovchi birliklarning semantik tabiati haqida.....	13
2.2. Nominativ birliklarda leksik ma'no tiplari.....	19
III bob. Nomlovchi birliklar ma'no tarkibining tahlili masalalari	
3.1. Nomlovchi leksemalarning denotativ va konnotativ semalalari.....	28
3.2. Lug'aviy qatorlarni ajratishning ekstralingvistik asoslari.....	33
3.3. Lug'aviy qatorlarni ajratishning lisoniy asoslari.....	38
3.4. Holat bildiruvchi sifat leksemalarning ma'no tarkibi masalalari.....	44
Xulosa.....	54
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganlaridek: “Istiqlol yillarida o‘zbek tilining qo‘llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o‘ziga xos xususiyatlariga bag‘ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o‘quv qo‘llanmalari, yangi-yangi lug‘atlar ko‘plab chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o‘z hissasini qo‘shmoqda”.¹ O‘zbek tilshunosligida lingvistik birliklarning struktur, formal-funksional xususiyatlari tadqiqi masalasi ham ona tilimizning yangi-yangi qirralarini ko‘rsatib berishga xizmat qiladi.

Leksema o‘zining eng muhim vazifasi bo‘lgan voqelikdagi, inson ongidagi narsa-buyum, belgi, xususiyat va mohiyatlarni atashni semema orqali bajaradi. Sememaning ongimizdagi tushunchalar bilan borliqdagi leksemaning atash, nomlash, nominativ birlik sifatida vazifasini bajarishga imkon beradi. Semema ongimizda mavjud bo‘lgan turlicha tushunchalar bilan uzviy bog‘lanadi. O‘z vaqtida prof. I.Qo‘chqortoyev to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “leksik ma’no (semema) yaxlit butunlik emas, balki tarkibli hodisa ekanligining kashf etilishi hozirgi davr tilshunosligining eng yirik muvaffaqiyatlaridan biridir”.² Bu muammoning to‘g‘ri hal qilinishi esa hozirgi zamon O‘zbek tilshunosligining semasiologiya, leksikografiya, onomasiologiya va boshqa qator sohalarini rivoji uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan tanlangan mavzu bugungi tilshunoslik nuqtai nazaridan dolzarbdir.

Ishning maqsadi va vazifalari. Ishning maqsadi jahon va o‘zbek tilshunosligida nominatsiya jarayoni va NBlarning hosil bo‘lishi, ma’no tarkibi haqida bildirilgan fikrlarni o‘rganib chiqib, lingvistik semantikaning asosiy yo‘nalishlari, o‘zbek tilida NBlarning ma’no tarkibi, ularning semantik strukturasini ochib berishdan, holat bildiruvchi sifat leksemalarning ma’no xususiyatlarini tahlil qilishdan iboratdir. Shundan kelib chiqib quyidagi vazifalarning amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan:

- lingvistik semantika va uni o‘rganish muammolarini aniqlash;
- Lingvistik semantikaning asosiy yo‘nalishlari haqidagi fikrlarni tahlil qilish;
- Nomlovchi birliklarning semantik tabiatini tahlil qilish;
- Nominativ birliklarda leksik ma’no tiplarini ajratish;
- Nomlovchi leksemalarning denotativ va konnotativ semalalarini ajratish;
- Lug‘aviy qatorlarni ajratishning ekstralingvistik asoslarini o‘rganish;

¹Karimov.I.A Юксак маънавият- енгилмас куч.- Тошкент: Маънавият, 2008.Б. 89-90.

² Ўзбек тили лексик семасиологияси ва унинг актуал вазифалари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1982, 6-сон, 26-29-бетлар.

- Lugʻaviy qatorlarni ajratishning lisoniy asoslari aniqlash.

Ishning metodologiyasi va metodlari. Tadqiqotning metodologik asosini til va tafakkur birligi, obyektiv borliq va lisoniy belgi munosabati, til evolyutsion rivoji kabi lisoniy qoidalar tashkil qiladi. Mavzuni yoritishda hozirgi kunda tilshunoslikda keng tarqalgan tavsiflash, zidlash, analiz va sintez, komponent tahlil kabi usullardan foydalanildi.

Ishning tuzilishi va hajmi. Ishning umumiy tavsifi, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar roʻyxatidan iborat boʻlib, umumiy hajmi ... sahifani tashkil etadi.

1. SEMANTIKA VA UNING TADQIQI

1.1. Lingvistik semantika va uni oʻrganish muammolari

“Semantika” soʻzi yunoncha semantikos va fransuzcha semantique soʻzlaridan olingan boʻlib, “ifodalovchi” degan maʼnoni bildiradi. Tilshunoslikda bu soʻz maʼnoda qoʻllanadi: a) til birliklarining mazmun, maʼno tomoni; b) lugʻaviy birliklarning semantik tuzilishi va u bilan bogʻliq masalalarni oʻrganuvchi soha – semasiologiya. Bundan koʻrinadiki, tilshunoslikda semantika fani til birliklarining mazmun tomonini oʻrganadi va tadqiq etadi. Semantika atamasini tilshunoslikka ilk bor 1897-yilda fransuz tilshunoslari tomonidan kiritilgan boʻlib, XIX asr oxiriga kelib lingvistik semantika mustaqil fan sifatida shakllangan.

Soʻz va uning lugʻaviy hamda grammatik maʼnolarini oʻrganish semantikaning asosiy vazifalaridan biridir. Hozircha tilshunoslik fanida soʻzning barcha olimlar tan oladigan umumiy ilmiy taʼrifi mavjud emas. Akademik A.Hojiyev tomonidan tuzilgan lugʻatda soʻzga quyidagicha taʼrif berilgan: “Leksemaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan koʻrinishi. Oʻz tovush qobigʻiga ega boʻlgan, obyektiv narsa-hodisalar haqidagi tushunchani, ular oʻrtasidagi aloqani yoki ularga munosabatlarni ifodalay oladigan, turli grammatik maʼno va vazifalarda qoʻllanadigan eng kichik nutq birligi”¹ soʻzdir.

Maʼlumki, til strukturasida bir-biridan yaqqol ajraladigan yarusi (sath)lardan biri nomlash birliklari (nomlovchi birliklar – NB), ikkinchisi esa xabarlash birliklari (xabarlovchi birliklar – XB) yarusi (sathi)dir. Agar biz bu umumiy semantik qoidani til birliklari terminida ifoda etsak, NBlar yarusi tilning soʻzlar (leksik birliklar) sathidan, xabarlovchi birliklar yarusi esa gaplar sathidan iborat boʻlishi maʼlum boʻladi. Bu nuqtai nazardan soʻzning asosiy funksiyasi nomlash, atash funksiyasi boʻladi. Soʻzning gapdagi vazifasi uning mana shu nominativ funksiyasi bilan

¹ Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. -168 б.

belgilanadi Soʻz muayyan grammatik shaklga ega boʻlgani uchun nomlash vazifasini bajarmaydi, aksincha, soʻz nominativ funksiyaga ega boʻlgani uchun gapda muayyan grammatik shaklda keladi.

Xullas, prof.Sh.Rahmatullayevning taʼkidlashicha, leksemaning mazmun jihati ancha murakkab boʻlib, uning asosini leksik maʼno tashkil qiladi. Leksik maʼnoning uzvlariga ideografik semalar deyiladi. Leksik maʼnoning tarkibida turkumlik semasi ham qatnashadi. Leksik maʼnoni qurshab turuvchi betaraf, ijobiy yoki salbiy baho semasi ham mavjud boʻladi va boshqalar... Leksema bir leksik maʼnoli boʻlsa (monosemema boʻlsa), u bitta til birligiga teng; agar koʻp maʼnoli boʻlsa (polisemema boʻlsa), har bir leksik maʼnoni (sememali) alohida til birligiga teng deb qarash lozim¹.

Tilning NBlari soʻzning oʻzidagina iborat emas. Soʻz bilan bir qatorda soʻz birikmasi ham tilning NBlari qatoriga kiradi. Nominativ funksiya qisman gapga ham xos. Funksional tomondan soʻzning xususiy, oʻziga xos belgisi uning NBlar qatorida tutgan oʻrni bilan belgilanadi. Soʻz tilning minimal NBi sanaladi. Bundan soʻz maʼnoli qismlarga boʻlinmas ekan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak, chunki soʻz bir morfemadan (oʻzak morfemadan) tashkil topgani kabi, bir qancha morfemalar qoʻshilmasidan ham tashkil topishi mumkin: ish+chi., uyin+choq+lar, top+il+ma+di kabi. Lekin morfemalar qoʻshilmasi (soʻz) bilan soʻzlar birikuvi (soʻz birikmasi) oʻzaro farq qiladi. Soʻzning tarkibiy qismlari nominativ funksiyaga ega boʻlmaydi. Shuning uchun ular uzvlari alohida tilning NBlari qatoriga kirmaydi. Soʻz birikmasi esa soʻzlardan tashkil topadi: uyda qoldi, uzoq yurdi, keng dala, birinchi muallim kabi. Boshqacha qilib aytganda, soʻz birikmalarining komponentlari NBlardan iborat boʻladi. Shuning uchun soʻz birikmasi tilning minimal NBi (soʻz) hisoblanmaydi.

Soʻz birikmasi bilan soʻzning bir-biriga munosabati toʻgʻrisida gap ketganda, ular orasiga keskin chegara qoʻyib boʻlmasligini alohida koʻrsatib oʻtish zarur, chunki soʻz birikmasi qoʻshma soʻz hosil boʻladigan asosiy manbalardan biridir: katta qoʻrgʻon - Kattaqoʻrgʻon, oq daryo - Oqdaryo, makka(ning) joʻxori(si) - makkajoʻxori, muzning yorilishi – muzyorar, marjon(dan) buloq- Marjon buloq kabilar. Soʻz birikmasi bilan qoʻshma soʻz orasida ikki xil farqlanadigan hodisalar koʻp uchraydi. Aslini olganda, tilshunoslikda ham soʻz nazariyasining eng zaif nuqtalaridan biri ham ana shunday ikki xil talqinga yoʻl qoʻyadigan birikmalar masalasidir. Gap shundaki, Oʻzbek tilida qoʻshma soʻz bilan soʻz birikmasining grammatik shakllanishi tamoyilda koʻpincha oʻzaro farqlanmaydi. Xuddi qoʻshma soʻzda boʻlgani kabi,

¹ Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маънолари компонент таҳлилининг баъзи натижалари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1986, 3-сон. 18-20-бетлар.

soʻz birikmasida ham formal koʻrsatkichlar komponentlarga alohida-alohida emas, balki butun birikmaga qoʻshiladi.

Masalan: rus tilida beloruchka qoʻshma soʻz, NB, belaya ruchka soʻz birikmasi. Bu birliklarning turlanishi, grammatik jihatdan oʻzgarishi oʻzaro keskin farq qiladi: beloruchku; beloruchke, beloruchkoy; beluyu ruchku, beloy ruchke, beloy ruchkoy kabilar. Bu birliklarning oʻzbekcha ekvivalentlari grammatik shakl nuqtai nazaridan oʻzaro farqlanmaydi: oq bilak (tannoz), oq bilak (bilagi oq) kabi. Bu birliklarning kelishiklar va egalik qoʻshimchalari bilan turlanishi bir-biridan mutlaqo farq qilmaydi: oq bilakning, oq bilakni, oq bilakka, oq bilakda, oq bilakdan; oq bilagim, oq bilaging, oq bilagi, oq bilagimiz, oq bilagingiz, oq bilaklari kabi. Bu ikki birlik orasidagi farq ularning ifodalovchisida emas, balki ularning mazmun planida, ularning maʼno xususiyatidadir: bilagi oq maʼnosidagi oq bilak erkin birikma boʻlsa, tannoz maʼnosidagi oq bilak idiomatik birikmadir. Bu birikma ikki soʻzning birikuvi sifatida emas, balki yaxlit, bir butun birlik (soʻz, NB) sifatida tushuniladi. Rus tilidagi beloruchka ham, oʻzbek tilidagi oq bilak (tannoz) ham idiomatik xarakterga ega. Bulardan beloruchka birligining yaxlitligi formal koʻrsatkichlar bilan mustahkamlangan, lekin oq bilak (tannoz) bunday koʻrsatkichlar bilan mustahkamlangan emas. Shuning uchun rus tilidagi beloruchka birligini qoʻshma soʻz, oʻzbek tilidagi oq bilak (tannoz) birligini esa ibora sifatida baholash oʻrinlidir. Bu keltirilgan dalil shuni koʻrsatadiki, tilning lugʻaviy birliklari, NBlar faqat soʻzlar bilangina chegaralanmaydi. Tilning NBlari doirasiga rasman frazeologizmlar ham kiradi, chunki iboralarning maʼlum qismi nominativ funksiyani bajaradi. Tilimizdagi yumshoq supurgi (laganbardor), qora oltin (neft), zangori olov (gaz), zangori ekran (televizor), oq oltin (paxta), ammamning buzogʻi (lapashang) kabi frazeologizmlarda farqlash funksiyasi ularni muayyan predmet yoki xarakter-xususiyat maʼnosini ifodalashdek imkoniyatini tamomila cheklab qoʻymaydi. Masalaga shu nuqtai nazardan qaraganda, frazeologizmlarning nominativ xususiyatiga doir A.V.Kuninning quyidagi fikri xarakterlidir: “Predmetlar va jarayonlarning ekspressiv xarakteristikasi koʻpgina frazeologizmlarga xosdir, lekin bu xususiyat ularning nominativlik xususiyatini yoʻqotmaydi, faqat ularga maʼlum uslubiy yoʻnalish bagʻishlaydi”¹. Lingvistik semantika sohasi mana shu masalalarni ham tadqiq etish bilan shugʻullanadi.

Bundan koʻrinadiki, lingvistik semantika fanining asosiy vazifasi til birliklarining mazmun tomonini tadqiq etishdir. Shunga binoan tilshunoslik fani til birliklarining maʼno tomoni uning asosiy va muhim tomoni deb hisoblaydi.

¹ Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. –М.: Высшая школа. 1986. -336 с.

1.2. Lingvistik semantikaning asosiy yo‘nalishlari.

Keyingi yillarda olimlar lingvistikaning semantika sohasining bir qancha yo‘nalishlarini bir-biridan farqlashga harakat qilmoqdalar. Masalan, L.A.Novikov asarlarida semantika fani logik semantika, falsafiy semantika, kommunikativ semantika kabi turlarga ajratilgan.

1. Strukturaviy semantika. Bu yo‘nalishning asoschilari F.de Sossyur, L.Yelmslev, Y.Trir, L.Tener, M.M.Pokrovskiy kabi olimlardir. Leksemalar orasidagi sistem aloqalarni, leksik-semantik paradigmaga semantik majmualarning boshqa tillarini tadqiq etish strukturaviy semantikaning asosiy vazifasi sanaladi. Semantikaning bu yo‘nalishi o‘z taraqqiyoti davomida formalizm va relyativizm kabi g‘ayri falsafiy oqimlar ta’siridan xalos bo‘ldi hamda sistem tilshunoslikning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan sistem semantikaning shakllanishiga mustahkam zamin hozirladi.

2. Interpretatsion (talqiniy) semantika. Bu yo‘nalish amerika olimi I.Xomskiy tomonidan asoslangan generativ grammatikaning tarkibiy qismi sifatida o‘tgan asrning 50-yillarida vujudga kelgan edi. Bu sohaning ilmiy-nazariy jihatdan asoslanishiga keyinchalik D.Kats, D.Fedor, P.Postal singari olimlar ham katta hissa qo‘shdilar. Mazkur semantik sohaning asosiy vazifasi til birliklarining ichki strukturasini faqat mazmun tomondan tadqiq etishdir. Bunday tadqiqotlar ichida sintaktik (formal) va morfologik komponentlarni semantik jihatdan o‘rganishga doir yaxshi natijalarga erishildi. Keyinchalik U.Veynrayx tadqiqotlari bilan interpretatsion semantika o‘zining mustaqil taraqqiyot yo‘nalishiga ega bo‘ldi.

3. Konseptual semantika. Bu yo‘nalishning asosiy tushunchalari va g‘oyalari U.Cheyfning “Ma’no va til strukturasini” nomli asarida atroflicha bayon qilingan. Olimning talqiniga ko‘ra, boshlang‘ich semantik va fonologik fazalar orasida nutqiy faoliyatning shakllanishi bilan aloqador boshqa fazalar (jarayon) ham bo‘lishi tabiiy. Bu esa inson nutqiy faoliyatining undagi NBlar shakllanishning ko‘p bosqichli, murakkab jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Kelgusida konseptual semantika muammolari tili va boshqa turkiy tillar materialida maxsus tadqiq etilishi lozim deb hisoblaymiz.

4. Semantik tipologiya. Bu soha tilning mazmun plani birliklarini tipologik tadqiq etish bilan shug‘ullanadi. Mazmun plani deyilganda tilning semantik strukturasini tushunilishini yuqorida ta’kidlagan edik. Tillarning tipologik jihatdan qiyoslash ularning semantik strukturasini qiyoslashni ham o‘z ichiga oladi. Semantik qiyoslash semantik tipologiya asosida yuzaga keladi. Semantik tipologiya semantik kategoriyalarning ifodalanishidagi mushtaraklikni abstraklashtiradi ma’lum tushunchalarning turli tillar sistemasi ifoda plani birliklari vositasida talqin etilishini o‘rganadi. Turli tillar lug‘atlarini tuzishda bir tildan ikkinchi tilga matnlarni

tarjima qilishda semantik tipologiya va qonunlarining amaliy ahamiyati juda katta o‘rin tutadi. Bu jihatdan tilshunos J.B.Bo‘ronovning ingliz va o‘zbek tillari qiyosiy grammatikasi nomli asarida qayd qilingan quyidagi fikri xarakterlidir: semantik tipologiya mazmun plani birliklarini tipologik tadqiq qiladi. Mazmun plani deganda tilning semantik strukturasi tushuniladi. Tipologik qiyoslash semantik qiyoslashni ham o‘z ichiga oladi. Semantik qiyoslashdan semantik tipologiya yuzaga keladi_. Tillar har xil bo‘lsa ham, sistemasidagi ma’lum semantik kategoriyalarni ifodalovchi so‘zlar muayyan guruhlarini tashkil etadi. Semantik tipologiyada ba’zi kategoriyalar umumiy, ba’zilari esa ayrim tillargagini xos bo‘ladi. Bu esa semantik tipologiya semantik maydonlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Masalan, aka-ukalik va opa singillik, jins tushunchasi turli tillarda farqli xususiyatlarga ega ekanligi aniqlangan: indonez tilida ham maldavan tilida ham aka va singil tushunchalari birgina ade so‘zi bilan ifodalanadi. Amma va xola so‘zlari ifoda etilishi esa o‘zbek va lotin tillarida bir-biriga o‘xshaydi.

O‘zbekcha	lotincha
xola	matertera
amma	amita

Har bir tushuncha bir tildan ikkinchi bir tilga semantik jihatdan o‘sha tildagi nominativ birlikka mos keluvchi qo‘shma so‘zlar, so‘z birikmalari vositasida yoki ayrim tushuntirish, izohlar yordamida tadrijiy tarjima qilinadi. Masalan, o‘zbek tilidagi aka qarindoshlikni ifodalovchi so‘zi rus tiliga starshiy brat, uka qarindoshlik atamasi esa mladshiy brat deb tarjima qilinadi. Ammo katta akam, kichik akam, katta ukam, kichik ukam singari NB larni rus tiliga faqat tushuntirish, izohlash yo‘li bilan ifodalash mumkin.

Shuni ham inobatga olish mumkinki, har bir tilda o‘sha tilning sohibi hisoblangan xalqning o‘zi ko‘proq mashg‘ul bo‘lgan xo‘jalik ishlab chiqarish sohalari hamda uni o‘rab turgan tabiiy muhit (iqlim, hayvonot va o‘simlik olami, tog‘, cho‘l, saxro, suv va hokazolar) ga aloqador nominativ birliklar – so‘zlar, atamalar, iboralar boshqa tillarga nisbatan ko‘proq yoki kamroq qo‘llanilishi mumkin. Masalan, suv o‘lkasi bo‘lmish buyuk Britaniyada tabiatning bu ne’mati, suv xo‘jaligi, baliqchilik bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalaydigan NBlar ko‘p bo‘lishi o‘z-o‘zidan ma’lum. Ingliz tilida vater suv so‘zidan yasalgan ko‘chma ma’noli birikmalar, idiomalar, maqol va matallar ko‘p uchraydi. Birgina misol Vilyam Shekspirning “Gamlet” tragediyasida Daniya shahzodasi - Poloniyni “baliqfurush” deb ataydi: Poloniy: Siz meni taniysizmi?

Hamlet: Juda yaxshi taniyman. Siz baliqfurush.

Ko'pgina tilshunos va tarjimashunos olimlar tragediyada keltirilgan (*baliqfurush*) so'zi qanday ma'noda kelganini aniqlashga uringanlar. Ma'lum bo'lishicha, buyuk dramaturg yashagan zamonlarda inglizlarda "baliqfurush" so'zining "qo'shmachi" degan ma'nosi ham bo'lgan ekan. Demak, ayni bir so'z bir tilda (*ingliz tilida*) o'zining asosiy lug'aviy ma'nosidan tashqari majoziylik kasb etgan bo'lsa, boshqa xalqlarning tillarida (ruslarda – *торговец рыбой*, o'zbeklarda – *baliqfurush* – baliq sotuvchi, baliq bilan savdo qiluvchi) bunday xususiyat ko'zga tashlanmaydi. Tilshunos olim H.Jabborov birgina "suv" leksemasining bosh leksik ma'nosi asosida hosil qilingan o'ttizga yaqin hosila ma'nolarini komponent tahlil metodi orqali aniqlaydi¹.

Shunisi e'tiborliki, xatto genetik jihatdan o'zaro yaqin bo'lgan turkman va o'zbek tillarida ham ayrim hayvon nomlarining majoziy timsol sifatida qo'llanilishida uslubiy farqlar ko'zga tashlanadi. Masalan, o'zbek va turkman tillarida qo'chqor (gach) nominativ leksemasi umumiy ijobiy ma'noda qo'llanishidan tashqari, turkman tilida hatto go'zal ma'shuqani ifodalash uchun ham qo'chqorga nisbat berish hollari uchraydi.

Bu ashrat chog' ichinde,
Boz gach kabi ichinde,
Andali san bog' ichinde,
Soz ochmayin ovozingdan

Tarjimasi:

Bu ayshu ishrat ichinda,
Bo'z qo'chqorday tog' ichinda,
Bir bulbulsan bog' ichinda,
So'z ochmayin ovozingdan.

5. Kommunikativ semantika. Bu soha o'z navbatida struktural semantika, interpretatsion semantika, konseptual semantika singari yo'nalishlarni umumlashtirish, yaxlit g'oya sifatida tasavvur etish imkonini beradi. Tilshunoslik taraqqiyotining hozirgi bosqichida kommunikativ semantika muammolariga alohida e'tibor berilmoqda.

Semantik tadqiqot va uning metodlari. Ma'lumki an'anaviy tilshunoslik lisoniy birliklarni faqat shakliy tomonini o'rganishga katta e'tibor qaratgan edi. Bunday qarash, tilga semiotik

¹ Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий-маъновий хусусиятлари. – Қарши, "Насаф" нашриёти, 2005. -152 б.

nuqtai nazardan yondashish, belgini faqat shakldan iborat deb hisoblash natijasida yanada kuchaydi.

Til har biri yopiq tizim sifatida qaraladigan leksika, grammatika, fonetika kabi qat'iy sathlarga ajratildi. Til birliklarini o'zi ifodalayotgan obyektiv borliq bilan munosabati tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qoldi. Keyinchalik tilni, uning birliklarini bunday o'rganish bir yoqlama ekanligi, shaklni ma'nodan uzib bo'lmashligi aytib o'tildi. Natijada til birliklarining ma'no tomoniga, mazmun planiga e'tibor kuchaydi. Bu esa o'z navbatida tilshunoslikda semantik tadqiqotlar semantikasini takomillashtirishga olib keldi. Hozirgi vaqtda tilshunoslikda qo'llanilayotgan semantik tadqiqot metodlari juda xilma xildir.

Tilshunoslikda semantik tadqiqotlarning kuchayishi natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, til birliklarining shakl va mazmun tomonidan tavsifi ham tilni to'liq izohlash uchun yetarli emas. Til birliklarini matn (kontekst), nutq vaziyati bilan bog'lab o'rganishgina ularning ma'nosini to'g'ri tushunishda katta imkoniyatlarni vujudga keltiradi. Bu esa til birliklarining pragmatik tomoniga qiziqishni kuchaytiradi.

Axborotning to'g'ri tushunilishi uchun so'zlashuvchilarning til haqidagi bilimidan tashqari, tinglovchining olam haqidagi bilimi, o'sha gap qo'llanayotgan paytdagi ijtimoiy holat haqidagi bilimi, so'zlash jarayonida so'zlashuvchilar ruhiy holati haqidagi bilimi va boshqa bilimlarni ham qo'shish kerak. Bunday bilimlarni aniqlash uchun esa, xilma xil usul va metodlardan foydalaniladi. Axborotni tushunish jarayonida yuqoridagi bilimlarning barchasi teng ishtirok etadi. Shuning uchun faqat bu bilimlarning o'zaro munosabatini hisobga olgandagina biz nutqiy jarayonning semantik mohiyatini anglashga erishgan bo'lamiz. Ana shu amaliy ehtiyoj natijasida tilshunoslikda semantika va pragmatika vujudga keldi.

Semiotikaning asoschilaridan biri bo'lgan Ch.Morris bu fanni uchga bo'lib o'rgangan edi:

1. Semantika – belgining, jumladan, NBlarning borliq ob'ekti bilan munosabati haqidagi ta'limot;
2. Sintaktika belgining belgi bilan munosabati haqidagi ta'limot;
3. Pragmatika – belgining so'zlovchi bilan munosabati haqidagi ta'limot¹.

Pragmatikaga semantika masalalarini o'rganish kuchaygan bir paytda e'tibor berilishi bejiz emas, chunki semantikaning tekshirish ko'lamini hozirgi davrga kelib g'oyat kengayib ketganligi sababli uni biroz yengillatishga ma'noning matn (kontekst) bilan borliq qismidan xalos qilishga to'g'ri keldi. Natijada tilshunoslikda pragmatika semantikadan ajralib chiqib, o'ziga xos tadqiqot metodlariga ega bo'ldi, shu asosda lingvopragmatika sohasi vujudga keldi.

¹ Нурмонов А., Махмудов Н. ва бошқ. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент,

Shunday qilib, lingvistik semantikada bir qancha usul va metodlardan foydalaniladi. Bu metodlar oddiy, intuitiv kuzatish usulidan tortib introspektiv, matematik metodlargacha bo'lgan juda katta oraliqni tashkil etadi. Hozirgi vaqtda tilshunoslikda olib berilayotgan semantik tadqiqotlarning asosiy vazifasi til birliklarining, jumladan NBlarning barcha imkoniyatdagi aloqadorligini, har xil semantik maydonlar, JICG (leksik-semantik guruhlar) tarkibi va strukturasini chuqur va asosli o'rganishdan iboratdir. Semantik tadqiqotlarda keng tarqalgan semantik maydon nazariyasini o'rganishda oppozitiv, komponent va kontekstologik tahlil usullaridan foydalanish yaxshi natijalarga olib kelmoqda. Bu metodlarning har biri o'z xususiyatlariga ega bo'lib, ulardan oqilona va unumli foydalanish semantik tadqiqotlarning muhim jihatlarini aniqlashga imkon beradi. Bundan tashqari semantik tadqiqotlarda, ayniqsa, NBlarning ma'no tarkibini tahlil qilishda transformatsion, psixolingvistik matematik tahlil, bevosita ishtirokchilarga ajratish singari metodlardan ham foydalanish mumkin.

Sistem tahlilda til birliklari tushunchasi bilan birga munosabat tushunchasi ham juda katta ahamiyatga ega. Chunki har qanday tizimda har bir birlikning mohiyati shu birliklarning o'zida emas, balki bu birliklar orasidagi munosabatlar orqali aniqlanadi. Til birliklari, jumladan, NBlar orasida asosan o'xshashlik (paradigmatik), pog'onali (iyerarxik) va qo'shnichilik (sintagmatik) munosabatlar o'zaro farqlanishi tilshunoslikda aniq isbotini topgan.

NBlar orasida quyidagi ziddiyat (oppozitsiya)lar ham o'zaro farqlanadi: a) teng qiymatli (ekvipolent) ziddiyatlar: kitob-daftar, ota-ona, qiz-o'g'il, ona-bola kabi NBlar orasida o'zaro qarama-qarshi quyilgan, teng qiymatli ziddiyatlar mavjud; b) mutanosib (proporsional) ziddiyatlar: "erkaklik" va "urg'ochilik" belgisiga ko'ra qiz-yitit, er-xotin, ona-ota, kampir-chol, opa-aka, megajin-qoban, sigir-xo'kiz, baytal-ayg'ir kabi NBlar o'zaro mutanosibdir, chunki bunday ziddiyatlar ayni shu belgi ("erkaklik" va "urg'ochilik" belgisi) asosida tashkil topgandir; v) darajali (*gradual*) ziddiyat kamida uchta NBlar orasida bo'ladi va ular muayyan bir belgi – xususiyatning darajasiga – oz-ko'pligiga ko'ra o'zaro qarama-qarshi qo'yiladi: xujra-kulba-uy-hovli-qasr-koshona; ko'chat-nihol-daraxt kabilar; g) noto'liq (*privativ*) ziddiyatlarda bir belgi doimiy, o'zgarmas bo'lsa, qolgani o'zgaruvchi, noto'liq xususiyatga ega bo'ladi: so'z-qo'shma so'z-ibora (*frazologizm*); unli tovush-sonor undosh tovush-shovqinli undosh tovush kabi atamalar orasida shunday noto'liq ziddiyatlar ko'zga tashlanadi.

Shuni unutmaslik zarurki, NBlar orasidagi noto'liq ziddiyatlar mohiyatini mantiqiy va falsafiy jihatdan ochishda an'anaviy mantiq (*formal logika*) ning uchinchi istisno qonuniga emas, balki-dialektik mantiqning oraliq uchinchi qonuniga amal qiladi, chunki oraliq uchinchi qonunida o'zaro qarama-qarshi qo'yilgan hodisalar birlashadi. Shunga ko'ra, til birliklari,

jumladan, NBlar orasidagi bog‘lanishni, davomiyligni ta‘minlashda noto‘liq (*privativ*) ziddiyatlar va oraliq uchinchilarning ahamiyati juda kattadir.

2. NOMLOVCHI BIRLIKLARNING MAZMUNY TUZILISHI

2.1. Nomlovchi birliklarning semantik tabiati haqida

Tildagi so‘zlar paydo bo‘lishdayoq; o‘z tovush qiyofasiga va ma‘lum bir lug‘aviy yoki grammatik ma‘noga ega bo‘ladi. Tilda ma‘nosi yo‘q so‘zning bo‘lishi mumkin emas. Bu har qanday tildagi barcha so‘zlar uchun xos bo‘lgan umumiy xususiyatdir. Lekin so‘zlar ifodalaydigan ma‘nolar eng umumiy belgi-xususiyatlariga ko‘ra ham har xil bo‘ladi. Avvalo so‘zlar obyektiv borliqdagi narsa-hodisa, belgi, harakat kabilarni bildirishi (tushuncha ifodalashi) va bunday xususiyatga ega emasligiga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi: 1) tushuncha ifodalaydigan so‘zlar (NBlar); 2) tushuncha ifodalamaydigan so‘zlar. Leksema bir qarashda, oddiy va aniq narsaga o‘xshaydi, ammo u aslida juda murakkab, tushunilishi qiyin, jumboqli til birligi ekanligini ishimizning oldingi bobida ham qisman ta‘kidlagan edik. Tilshunoslikda so‘zning ilmiy va mukammal ta‘rifini aniqlash bo‘yicha ko‘plab tadqiqot ishlari olib borilganiga qaramay, bunday ta‘rifning “sir”lari hozircha ochilganicha yo‘q. Darhaqiqat, an‘anaviy tilshunosliksiz tovush va tovushlar yig‘indisi bilan ma‘noning uzviy birligi, sistemali-strukturaviy tilshunoslikda esa ifoda va mazmun birligi sifatida e‘tirof etib kelinayotgan so‘zning, NBning hali kashf etilmagan xususiyatlari ko‘p. So‘z ifoda jihatdan leksema, mazmun jihatdan semema deb yuritiladi. Bu ikki jihatning dialektik birligi so‘z (leksik birlik yoki NB) ning asosini tashkil qiladi. Masalan, svu, usv, vsu tovushlar yig‘indisini oladigan bo‘lsak, ular o‘zbek tilida hech qanday ma‘noni anglatmaydi, ammo ular tarkibidagi tovushlarni muayyan tartib-qoidalar asosida ketma-ket s+u+v so‘zi tarzida joylashtirsak, bu tovushlar yig‘indisi o‘ziga xos nominativ birlikka, ya‘ni leksemaga aylanadi va muayyan mazmunga ega bo‘ladi.

So‘zning ifoda jihatini o‘zgarishi bilan uning mazmun jihatini ham o‘zgaradi. Buni darz-qarz-farz-tarz; dars-qars-tars-chars-mars so‘zlari misolida ko‘rish mumkin.

So‘zning mazmun jihatini, ya‘ni ma‘no anglatishi uning ilmiy ifoda jihatiga qaraganda murakkabroqdir. Jumladan, yuqorida biz keltirgan suv so‘zining asosiy ilmiy ta‘rifi, ya‘ni suv – bu vodorodning ikki va kislorodning bir atomidan iborat bo‘lgan rangsiz, shaffof suyuqlik, degan ta‘rif bilan mazkur NBning ma‘no strukturasi aniqlanmaydi. Suv sememasi ma‘no strukturasini to‘liqroq tasavvur etish uchun quyidagi misollarga murojaat qilaylik.

1. Qovun birla uzumning hajrida ko‘nglimda g‘am har jo‘,

Oqar suvning firoqidin ko‘zimdin har dam oqar su

(Bobur. Asarlar. 1-jild, 187).

2. Vodovozlar oldida odamlar g'ujg'on o'ynardi. Biri paqir ko'targan, biri shisha bankada, biri kosada suv olib ichardi (Said Ahmad. Jimjitlik, 197).

3. Ish chatoq. Kenja mirob. Tog'dan katta suv kelyapti. Darhol chora ko'rishimiz darkor (Hamid G'ulom. Qoradaryo, 84).

4. Oyko'lga baland Sunbul cho'qqisidan odamning beliday suv qishin-yozin tushib turar ekan-u hech yeridan chiqib ketmas ekan (P.Qodirov. Qora ko'zlar, 20).

5. Qor suvlari va buloqlar toshlarga urilib shildiraydi (P.Qodirov, Qora ko'zlar, 79).

6. "Suvni olib borib qo'ydik!" degan edingiz, kelib ko'rsam kanal ham bizdan besh chaqirim narida (Said Ahmad. Jimjitlik 164).

7. Rahimov parhez taom yerdi... Bedana tabakadan jichchagina tatib ko'rdi-yu, pomidor suvi ichib o'tirdi; (Said Ahmad. Jimjitlik 234),

8. Ozgina mizg'igan ekan, tushiga dadasining otasi, Xalim bobo kiribdi. U Cho'tir Chashma bo'yida bir kosa suv ushlab, imlab chaqiryapti (Said Axmad. Jimjitlik 300).

Suv NBi yuqorida keltirilgan 1-gapda ko'z yoshi, 2-gapda ichimlik suvi, 3-gapda sel, 4-gapda soy, 5-gapda jilg'a, 6-gapda kanal, 7-gapda sharbat; 8-gapda shifobaxsh suv ma'nolarida qo'llangan. Bundan tashqari so'z NBning ter (hamma yog'i suv bo'lib ketdi), ko'lmak xalqob (mashina suvni sachratab o'tdi), o'lgan odamni yuvish (mayitni suvga olishdi), cho'milmoq (yozda suvga bormoq), jonlanish, uyg'onish (novdalarga suv yugurib qoldi), so'lak (og'zimning suvi qochdi), qattiq qotgan (suvi qochgan non), mazasiz, bemaza (suvi ko'p asar), yiring (yarasidan suv oqib turmoq), spirtli ichimlik (uzumning suvi) kabi bir qator ma'nolari ham mavjud. Ko'rinadiki, Yuqorida biz keltirgan misollarning barchasida suv NB orqali foydalanayotgan predmetga ishora bor. Buni suvga tushgan mushukday, suv yuqtirmaydi, suvga olib borib sug'ormasdan keladi, tushini suvga aytmoq, sirkasi suv ko'tarmaydi, suv qilib ichib yubormoq kabi tarkibida suv leksemasi bo'lgan iboralarga nisbatan ham aytish mumkin. NBlarning ma'no tarkibi o'rganilar ekan suv leksemasining bu kabi xususiyatlarini ham inobatga olish lozim bo'ladi.

Suv NBiga aloqador bo'lgan, bu leksema bilan bir sintaktik qurshovga mansub irmoq jilg'a, daryo soy, ko'l, dengiz, okean, botqoq, ko'prik baliq, buloq to'lqin, cho'milmoq, cho'kmoq, suzmoq, oqmoq, sohil, kema, qirg'oq kabi leksemalar mazmun jihatidan suv NBiga bog'lanib, tilda alohida tushuncha maydoni (ideografik ruh)ni hosil qiladi. Sanab o'tilgan leksema (so'z)larning barchasida suv NBlining bizga ma'lum xususiyatlariga, ya'ni uning denotativ asosiga ta'kid, ishora seziladi. Shuning uchun ham mashhur rus tilshunosi, akademik V.V.Vinogradov o'zining "Rus tili" (so'z haqida grammatik ta'limot) asarida "so'z ma'nosi u

orqali ifodalanayotgan predmetdan va atash vazifasining predmetga mutanosibligidan uzoqlab ketmaydi”, deb ta’kidlagan edi¹.

NBning, soʻzning asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, u oʻzi ifodalayotgan predmet bilan uzviy aloqadorlikda boʻladi va maʼlum bir predmetlar guruhining umumlashgan xususiyatlarini oʻzida mujassam etgan tushunchaga mos ravishda real borliqni aks ettiradi. Shu sababli NBning predmetga va tushunchaga nisbatan boʻlgan mutanosibligi qadimdan tilshunos olimlarning diqqat markazida boʻlib kelgan edi.

Soʻz orqali nomlanuvchi voqelik narsa-buyum denotat deb ataladi. Denotat lotincha denotate – belgilamoq soʻzidan olingan. Tilshunoslikda referent (lotincha referens, referentis - xabar beruvchi) atamasi ham denotatga maʼnodosh sifatida qoʻllaniladi. Bundan koʻrinadiki, soʻz, NB oʻzi ifodalayotgan voqelik, narsa-buyum bilan oʻzaro aloqaga kirishadi, uzviy munosabatda boʻladi. Tilning substantlik xususiyati ham aynan mana shunga asoslanadi.

Moddiy olam bevosita kuzatishlar (substansiyalar)da berilgan boʻlib, olamning murakkab tuzilishi ichida insonning oʻzi ham bir element sifatida uning tarkibiga kirib ketadi. Materiyaning boshqa shakllaridan insonning yagona farqi shundaki, u real borliqni oʻz ongining amaliy shakli sanalgan til orqali aks ettiradi, yaʼni til simmetrik (muvofiqlik) xususiyatga egadir.

Inson borliqdagi narsa-hodisalarni kuzatadi, ularning doimiy hamda muvaqqat belgilarini aniqlaydi, ular ichidan eng muhimini tanlab, predmet, voqea-hodisalarga nom beradi, shu asosda tilda nominativ birlik (NB)lar vujudga keladi.

Tilda nomlash vazifasini bajaruvchi birliklarni hosil qilish jarayoni nominatsiya (lotincha *nominatio* - atash, nom qoʻyish) deb yuritiladi. Soʻz onomasiologik jihatdan nomema, kinema kabi atamalar bilan ham nomlanadi. Uning bunday atalishi nominativ vazifa bilan bogʻlikdir. Aslida soʻz orqali ifodilangan denotat (referent) muayyan narsa-buyum emas, balki ifodalanayotgan predmetlarning umumlashma obrazi sanaladi. U real borliqdagi narsaga nisbatan olinib, inson ongida yaratiladi.

Masalan, bogʻ soʻzi mevali va mevasiz daraxtlar oʻsadigan barcha joylarning umumlashma obrazini oʻzida ifodalaydi: Salim bilan Fazliddin tomosha bogʻda kezgan singari, sekin-sekin yurib bogʻning har jihatini koʻzdan kechira boshladi (Oybek. Qutlugʻ Qon).

Shuningdek, bu NB shahardan tashqaridagi qoʻrgʻon va unga yopishgan mevazor, tokzor joy maʼnosini ham ifodalab keladi: Jondor vagonchi ikki yil ichida katta bogʻlar sotib oldi, shaharda ichki-tashqi hovli bino qildi (Oybek. Kutlugʻ qon).

¹ Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). –М.: Наука. 1986. -712 с.

Bu NB ko'chma ma'noda gullab-yashnab turgan obod joy gulshan ma'nolarini ham ifodalashga vosita bo'ladi:

Go'zal bog'da o'ynaylik

Guldan-gulga qo'naylik.

Gulshan o'lka madhini

Birgalikda kuylaylik (G'ayraty)

“Bog‘“, NBi , “biri bog‘dan kelsa, biri tog‘dan keladi”, “uzumini ye, bog‘ini surishtirma” singari bir qator iboralarni shakllantirishga ham xizmat qiladi: Hammangizning gaplaringiz bir joydan chiqish kerak Biringiz bog‘dan, biringiz tog‘dan kelsangiz bo‘lmaydi (P.,Tursun. O‘qituvchi) kabilar.

Tilimizda faol qo'llanuvchi bog‘bon, qaychi, tok, xomtok, shinni singari NBlarda ham huddi shu holat kuzatiladi:

Bog‘bon NBi bog‘dorchilik mutaxassisi hamda bog‘ va undagi mevali daraxtlarga qarovchi, ularni parvarish qiluvchi kishi, shaxs degan ma'nolarni bildiradi: Keyin bolalar bog‘chasiga qarashli boqqa bog‘bon bo‘ldi (A.Qahhor. Yillar) kabilar.

Qaychi NBi “yupqa narsalarni kesish uchun ishlatiladigan, o'rta yeridan bir-biriga vint bilan biriktirilgan ikki tig‘dan iborat asbob” ma'nosini bildiradi. Shu leksema yordamida tilimizda “barmoqlarini qaychi qilmoq iborasi shakllangan bo‘lib, barmoqlarni qaychi singari ochib-yopmoq ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: - Do'stlarim, - dedi u, ozg'in barmoqlarini qaychi qilib o'ynar ekan. - Siz bilan biz ulug' ishga bel bog'ladik (Hamid G'ulom. Mashal) kabilar.

Tok NBi “Uzum o'simligi” ma'nosini bildiradi: Bir tup tok eksang, bir tup tol ek (Maqol); Hovlining yonida chorbog‘, chorbog‘da rasta-rasta qilib havozaga ko'tarilgan toklar... (S.Ayniy. Qo'llar) kabilar.

Xomtok NBi tilimizda polisemantik xususiyatga ega.

Uning dastlabki ma'nosi “tokning hosilsiz, xom novdalarini olib tashlab, siyraklashtirish”dir: Fayzi ota ishkomning narigi chekkasida xomtok qilib yurgan edi (Hamid G'ulom... Binafsha atri). Bu leksemaning keyingi ma'nosi oldingisining natijasi sifatida yuzaga chiqish bo‘lib, “tokidan endigina qirqib tashlangan hosilsiz, xom novda”ni bildiradi.

3. Shinni NBida yarim natija semasi ko'chli tarzda ifodalangan, ya'ni bu leksema tut, uzum kabi mevalar shirasini qaynatib tayyorlanadigan qiyom ma'nosini bildiradi.

Doshlarda qaynagan shinnining hidi

Dimog'ni shod etar, ruhni salomat (G'.G'ulom) kabilar.

Demak, soʻz yoki NB toʻgʻridan-toʻgʻri predmet (*denotat*)ga bogʻlanmaydi, oʻrtada u haqida tushuncha (*umumlashma obraz*) boʻlishi zarur. Buning negizida esa asosiy (*markaziy*) maʼno va ust (*qoʻshimcha*) maʼno shakllanadi. Jumladan, biz yuqorida keltirgan bogʻ, bogʻbon, qaychi (*tok qaychi*), xomtok, shinni singari leksemalar umumiy obraz (***BOGʻ***) bilan bir-biriga oʻzaro bogʻlanadi, yaxlit tushuncha maydoni – bogʻdorchilik, uzumchilik sohasiga birlashadi, shu asosda bu NBlarning xususiy maʼnolari shakllanadi, lekin bu xususiy maʼnolarning barchasi u yoki bu darajada umumiy maʼnoga – bogʻdorchilik sohasiga aloqadorlikni oʻzida saqlaydi. Shunga koʻra soʻz, NB bilan predmet oʻrtasida predmet (*denotat*) – umumlashma obraz (*signifikat*) — asosiy (*markaziy*) maʼno — ust, (*qoʻshimcha*) maʼno – soʻz (belgi, NB) tarzidagi aloqa mavjud, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shu jihatdan soʻzga berilgan quyidagi taʼrif eʼtiborga molik: “Leksemalarning va unumli soʻz yasash qoliplarining nutqda voqelashgan, aniq shakl, mazmun va vazifaga ega koʻrinishiga soʻz deyiladi” Bu taʼrifda keltirilgan “qolip” soʻzi keyingi yillarda ayrim tilshunoslarning jiddiy eʼtiroziga sabab boʻlmoqda. Masalan, Akademik A.Hojiev “Oʻzbek tilshunosligining dolzarb muammolari” nomli maqolasida taʼkidlashicha, “qolip soʻzi biron-bir til hodisasining mohiyatini ifodalay olmaydi, Shuning uchun ham bu soʻz shu vaqtga qadar lingvistik termin sifatida qoʻllanmagan”¹.

NBning oʻzi nomlayotgan predmetga aloqadorligini mukammal anglab yetish uchun denotatning turlari haqida ham yetarli maʼlumotga ega boʻlishimiz zarur. Denotat hissiy va nazariy bilish natijasida bir turdagi narsalarning umumiy va xususiy belgilari ichidan ajratib olingan minimal qiymatdir. NBlar tarkibidagi sememaning semalarini konkret, aniq belgilash maʼno jihatdan oʻzaro qandaydir aloqasi boʻlgan soʻzlar munosabatini. Shuningdek, koʻp maʼnoli NBlar sememalarini toʻgʻri belgilashga imkon beradi. Buning uchun leksik maʼno tiplarini aniq belgilab olish lozim boʻladi.

2.2. Nominativ birliklarda leksik maʼno tiplari.

Soʻzning, jumladan, NBning leksik maʼnosiga turli nuqtai nazardan yondashilganda, u leksik maʼno tiplariga ajratiladi va maxsus nomlar bilan ataladi. Hozirgi kunga qadar semantika va leksikologiyaga doir adabiyotlarda leksik maʼnoga nisbatan etimologik maʼno, genetik maʼno, arxaiik maʼno, bosh maʼno, asos maʼno, yasama maʼno, hosila maʼno, tobe maʼno, toʻgʻri maʼno, koʻchma maʼno, nominativ maʼno, figural maʼno, erkin maʼno, bogʻli maʼno va shu kabi

¹ Хожиев А. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари //Ўзбек тили ва адабиёти, 2006, 3-сон, 26-30-бетлар.

bir necha xil terminlarni qo'llanilishi leksik ma'noga turli nuqtai nazardan yondashish va uning tiplarini har xil tushunish natijasi sanaladi. Akademik A.Hojiev "leksik ma'no" atamasiga quyidagicha ta'rif beradi: "So'zning material qismi (leksema) bildiradigan ma'no ma'lum tovushlar kompleksini ma'lum ob'ektiv voqelikka bog'lash bilan kishi ongida yuzaga keladigan mazmun-mundarija lug'aviy ma'nodir. Yasalish (hosil bo'lish) munosabatiga ko'ra leksik ma'no semasiologiya fanida quyidagicha ikkiga bo'lib o'rganiladi: a) asos ma'no, b) yasama ma'no.

U yoki bu ma'noning yuzaga kelishida asos bo'ladigan ma'no asos ma'no deb yuritiladi. Uning ta'siri asosida hosil bo'lgan ma'no esa yasama ma'no sanaladi. Tilimizda juda ko'p NBlarning semantik tarkibida asos ma'no va yasama ma'no mavjud. Biz bu o'rinda ana shunday NBlarning ayrimlarini tahlil qilishga intilamiz. Masalan: adabiy tilimizda "tugmoq" fe'li bo'lib, uning o'zagi "tug" bog'lamoq o'rab bog'lamoq ma'nolarini bildiradi: Keyin sandig'i ochib, bisotidan bir kiyimlik chit oldi-da, barkashning ustiga qo'yib, dasturxonga tugdi (Oybek. Kutlug' qon). Bu tugmoq so'zining asos ma'nosi bo'lib, undan "tugun", tuguncha" "tugunak", "tugunchak" leksemalari – NBlari hosil bo'lgan.

Tugun NBi "arqon, ip, lenta va shu kabi narsalarning bog'lab ulangan yoki sirtmoq kabi tortib bog'langan yeri" degan hosila, yasama ma'noni bildiradi. Devona belbog'ning tuguniga astoydil yopishgan holda – O'g'irlamadim, tentak hoji pochchangning to'yidan oldim! - dedi (A.Qodiriy.O'tgan kunlar). Keyinchalik adabiy til taraqqiyoti bilan bog'liq holda bu NBning nerv tuguni, xo'rlik tuguni, ziddiyatlar tuguni, tugun oshi singari bir qancha yangi ko'chma ma'nolari ham yuzaga kelgan. Hayot gapirolmadi, xo'rlik tuguni bo'g'ziga urdi, mungli ovozi ko'z yoshlariga ko'mildi (M.Ismoiliy, Farg'ona tong otguncha) kabilar.

Tilimizda "tug" asos ma'nodan "tugunchak" NB hosil qilingan. Bu yasama ma'noli leksema ikki NB ifodalashga xizmat qiladi: 1) so'zlashuv tiliga xos kichraytish ma'nosidagi tuguncha: Xo'jayin tugunchakni yechib, deraza tomonga o'tdi (Oybeq Qutlug' qon); 2) aynan tugun: kartoshka tugunagi, tugunak bakteriyalari kabilar.

Yasalish munosabatiga ko'ra NBlar ifodalaydigan leksik ma'nolari asos va yasama ma'noga ajratilar ekan, bunda birdan ortiq ma'noning o'zaro munosabati masalasiga oydinlik kiritish zarur bo'ladi. Negaki, NBlar ifodalaydigan leksik ma'noni bunday tiplarga ajrash va nomlash polisemantik sememalar uchun xarakterlidir. Bir ma'noli (*monosemantik*) NBlarda leksik ma'noning bunday ko'rinishlari mavjud bo'lmaydi. Polisemantik so'zlarning ma'no miqdori har xil (ikki va undan ortiq) bo'ladi. Bunda yasama ma'nolarning hammasi bir umumiy ma'no asosida hosil bo'lavermaydi, ya'ni polisemantik so'zlarda asos ma'no hammavaqt bitta

bo'lavermaydi. Polisemantik so'zlarda asos ma'no bitta, ba'zan esa birdan ortiq bo'lishi ham mumkin. Masalan, A'ZO NBi quyidagi ma'nolarga egadir:

1. Odam yoki hayvon organizmining muayyan bir vazifani bajaruvchi qismi (O'TIL, 1, 66): Sezgi a'zolari, ichki a'zolar.

2. Kishining butun vujudi, jon-tani: - Siz nima javob berdingiz? - dedi butun a'zosini titrov bosgan Gulsumbibi qichqirib (Oybek. Kutlug' qon) kabilar.

3. Biror ijtimoiy guruh, jamoa yoki jamiyatga mansub har bir kishi: Oliy Majlisning qonunchilik palatasi a'zolari bu masalani qizg'in muxokama qilib, bir qarorga keldilar.

Demak, bundan ko'rinadiki, "a'zo" leksemasida asos ma'no (odam a'zosi) va ikki yasama ma'no (butun a'zoyi badani, jamiyat, uyushma a'zosi kabilar) mavjud. O'yin leksemasi ma'nolari taraqqiyotida boshqacha holni ko'ramiz. Bu leksemaning "O'TILda yetti ma'nosi qayd etilgan:

1. Ko'ngil ochish, dam olish maqsadida qilinadigan erkin harakat yoki mashg'ulot: bolalar o'yini: Ko'cha tutash balchiq bo'lganidan bolalarning o'yini tugul, yurishiga ham imkon yo'q edi (Oybek. Qutlug' qon).

2. Boshqalar bilan musobaqa qilish uchun ma'lum qoidalar asosida o'tkaziladigan mashg'ulot: Futbol o'yini. Shaxmat o'yini. Estafeta o'yini.

3. O'rta pul yoki narsa tikib o'tkaziladigan mashg'ulot; qimor: Otam o'yin qizig'ida yutqazishga yutqazib qo'yib, keyin o'zini urdi, peshonasini yordi, yiqildi (M.Ismoilov. Farg'ona tong otguncha).

4. Ritmik harakatlar va mimikalar uyg'unligidan iborat san'at; raqs: Oyoq o'yini. Sho'x o'yin. Kavkazcha o'yin.

5. O'yin ham turli nazokat kasb etib, Gulsumbibi yo'rg'alay ketdi (A.Qodiriy. O'tgan kunlar) Spektakl, konsert, sirk tomoshasi va shu kabilar haqida: Bular teatrning oldiga kelganlarida o'yin boshlanishiga uchinchi signal, qo'ng'iroq ham berilgan edi (O'.Xoshimov. Dunyoning ishlari) kabilar.

6. Betartib, biroz o'ziga xos jozibali harakat, (hayvon va narsalar harakati haqida): Qo'zilarning kichikroqlari jilg'a bo'yida u yoqdan bu yoqqa yugurib o'yin tushishadi (P.Qodirov. Qora ko'zlar).

7. Qaltis hazil, g'alati qiliq inijlik va shu kabilar haqida: Achchiq o'yin shirin turmush buzar (*maqol*); Har holda taqdirning bunchalik o'yinlari turgan zamonda biz nima ham qila olur edik (A.Qodiriy. O'tkan kunlar) kabilar.

Yuqorida keltirilgan "o'yin" NBing 2-, 3- va 5- manolari 1-ma'nosi asosida yuzaga kelgan, 4-, 6- va 7-ma'nolari shakllanishi uchun esa 3-ma'no asos bo'lib xizmat qilgan.

Demak, NBlar tarkibida yasama ma'noning o'zi ham boshqa ma'no (yoki ma'nolar)ning yuzaga kelishi, yangi NBlarning shakllanishi uchun asos ma'no hisoblanishi mumkin. Leksik ma'no ob'ektni, voqea-hodisani qay tarzda ifodalashiga ko'ra ikki turga bo'linadi: nominativ ma'no va figural ma'no.

Nominativ ma'no narsa, belgi, harakat haqidagi bevosita ma'lumot, ular bilan bevosita bog'lanadigan ma'nodir. Figural ma'no esa predmet, belgi, yoki harakat bilan bevosita bog'lanmaydi, ya'ni so'z figural ma'nosi bilan predmet, belgi va yoki harakatning nomiga aylangan bo'lmaydi, figural ma'no nominativ ma'no orqali predmet, belgi yoki harakat bilan bog'lanadi. Jumladan, shira, urug', sho'ng'imoq til kabi NBlarning ma'no komponentlarini tahlil qilib ko'raylik.

ShIRA. Forscha-tojikcha bu so'zning "O'TIL"da beshta ma'nosi ta'kidlangan.

1. Xo'l meva va poliz ekinlari pishib yetilishi bilan ular tarkibida hosil bo'ladigan shirin suyuqroq, sharbat. Uzunning shirasi. Qovunning shirasi. Qozi domla bir necha lahzada kosani tushirib, yuqa pustloq ichidan shirasi tomib ketguday bo'lib turgan shaftoliga qo'l urdi (M.Ismoilij. Farg'ona tong otguncha).

2. Inson yoki hayvon organizmi hujayralarida bo'ladigan suyuqlik. Me'da osti shirasi. Ba'zi bezlar o'z-o'zidan shira chiqarib turadi.

3. Ko'knor po'stini suvda ezib tayyorlangan, kayf beradigan ichimlik.

4. Biror asar, gap, so'z va shu kabilarning mazmuni, ma'nosi, mohiyati, Gapining shirasi yo'q odam. Bir xalq tilidagi asar ikkinchi xalq tiliga shu asarning butun fazilati, shirasi, jozibasi saqlanib tarjima qilingandagina maqsadga erishiladi (R.Salomov. Tarjima nazariyasiga kirish). Ohangdorlik jarangdorlik yoqimlilik (ovoz haqida): - Hozir Sheroziyning ovozi ayni shira bog'lagan payt, dongi Xorazmga tarqalgan, - dedi Sobir aka (J.Sharipov. Xorazm) kabilar.

URUG'. Bu NBning "O'TILda olti ma'nosi qayd qilingan. 1. O'simlikning murtak oziq moddalari va qobiqdan iborat hosili; don, tuxum. Sochilgan urug' unib chiqadi; Bemaza qovunning urug'i ko'p (Maqol); Ter to'kib sochsang urug', yer seni qo'ymas quruq (Maqol); Ko'klamda ona-bola tog' etagidagi qo'riqqa chiqib belkurak bilan yer ag'darib lalmi bug'doy ekishdi "lekin qurg'oqchilik bo'lib uruqqa ham chuv tushishdi (P.Qodirov. Uch ildiz). 2. Biol. Erkaklar jinsiy bezi ishlab chiqaradigan, jinsiy xujayralardan iborat suyuqlik sperma, maniy. 3. Ipak qurti kapalagining tuxumi; qurt urug'i. 4. Bir ota-bobodan, bir ajdoddan kelib chiqqan kishilar; avlod, qarindosh. Boy o'z urug'ing ekan, yaxshi muruvvat qilar (Oybek. Kutlug' qon). 5. Ibtidoiy-jamoa tuzumida: o'zaro qon-qardosh bo'lgan kishilardan iborat dastlabki asosiy tashkilot, uyushma, jamoa. Ilgari oqsoqollar boshchiligidagi har bir urug' o'zini bir - biridan yuqori qo'yar, bir-birining odatidan, tilidan kular edi (P.Tursun. O'qituvchi). 6. Ko'chma.

Tarqalish, yuzaga kelish manbai; sabab. Nizomulmulk fitna urug'ini uzoqni mo'ljallab, juda maxfiy sepmoqda (Oybek. Navoiy).

Sho'NG'IMOQ. Bu NBning "O'TILda besh ma'nosi ta'kidlangan. 1. Suv yoki boshqa bir suyuqlik ichiga kirib botib ketmoq cho'kmoqda. Bir sho'ng'ib chiqmoq. Shoshgan o'rdak ham boshi bilan, ham keti bilan sho'ng'iydi (Maqol); Hovuzdan zog'ora baliq, cho'rtan baliq, laqa baliqlar goh suv yuziga chiqib, tashlangan nonlarni yer, goh bir tashlab o'ynab sho'ng'ib ketardi (J.Sharipov. Xorazm). 2. Ko'chma. Biror narsa orasiga kirib, berkinib ko'zdan g'oyib bo'lmoq, tinmay ketmoq, kirib ketmoq: yashirinmoq Suyun Burgut bir sakrashda yerga tushdida olchazorga sho'ng'idi (O.Yoqubov. Adolat manzili). 3. Katta tezlik bilan pastga qarab otilmoq, nihoyatda tezlik bilan pastga qarab uchmoq: Samolyotlar qora bo'ronday tepada gir aylanib, ajalkor qoida va tartib bilan sho'ng'iydilar (Oybek. Quyosh qoraymas). 4. Ko'chma. Uy, hayol, qayg'u, vahima kabi hissiyotlarga qattiq berilmoq cho'mmoq: Shu choqqacha multayib hayol ichiga sho'ng'ib o'tirgan Kumushbibini bir seskandi-da, qo'shiqchi qizlarga qaradi (A.Qodiriy. O'tgan kunlar). 5. Ko'chma. Ish-harakatga, mashg'ulotga qattiq kirishib ketmoq, berilmoq: Ona hech kimning so'zi, taklifini kutib turmasdan avvalgidek ishga sho'ng'idi-ketdi (O'.Hoshimov. Dunyoning ishlari) kabilar.

TIL. Bu NBning "O'TIL"da ma'nosi qayd qilingan. 1. Anatom. Og'iz bo'shlig'iga joylashgan, ta'm-maza bilish, kishilarda esa, bundan tashqari, nutq tovushlari hosil qilish uchun xizmat qiladigan a'zo. Issiqdan itning tili osilgan; Aytsam tilim kuyadi, aytmamam – dilim (Maqol); Shifokor Olga Petrovna ... kasalning tilini chiqartirib ko'rdi (M.Ismoilov. Farg'ona tong otguncha). 2. Insonning so'zlash, gapirish qobiliyati, gap, so'zlashuv: Xotinning bu gapini Bo'taboyga jon-jonidan o'tib ketdi, lekin bundagi kuchli mantiq tilini bog'ladi-yu, hech narsa deymadi (Said Ahmad. Xush). 3. Fikr ifodalash va o'zaro aloqador quroli bo'lib xizmat qiladigan tovushlar, so'zlar va grammatik vositalar sistemasi: Til bilmaslik birinchi haftalarda ularni qattiq qiynadi. Lekin so'zlashuv uchun ularda kuchli orzu, ruhiy zarurat bo'lganidan bu qiyinchilik asta-sekin yo'qolaverdi (Oybek Qutlug' qon). 4. Nutqning o'ziga xos xususiyatlari va ifoda vositalari bilan ajralib turadigan bir turi, stil, uslub: Badiiy adabiyot tili. So'zlashuv tili. Gazeta tili. Bola tili. Nazoiy tili. Oybek asarlarining tili Bu yer "o'quv sexi", bo'zchilar tili bilan aytganda – do'konxona (A.Muxtor. Opa-singillar). 5. Fikr ifodalashda o'zaro aloqa jarayonida yuzaga keladigan ibora, gap, so'z, nutq: Til qilichdan o'tkir (Maqol); To'g'ri til toshni yoradi, egri til – boshni (Maqol); Sevdigan ham til, bezdirgan ham til (Maqol). 6. Harb. Kerakli ma'lumot olish maqsadida olingan harbiy asir: Qo'mondonlik Ostonaquklar keltirgan "til"dan hujum mashinaning planini tuzish uchun eng kerakli ma'lumotlarni oldi (A.Rahmat. Ellik bir bahodir). 7. Ko'chma. Asbob, mexanizm va shu kabilarning osilib, qimirlab turadigan qismi:

Soatning tili. Kompasning tili. Qo'ng'iroqning tili kabilar. 8. Ko'chma. Tilga o'xshash, uchli narsa: Shamol kuchayib olovning tili yana ham uzunlashadi (Said Ahmad. Ufq) kabilar. Ta'sirchan, qittiq ta'sir qiladigan, o'tkir narsa (ko'pincha izg'irin sovuq haqida): Urush, sovuq. Kech kuzning izg'irin shamoli muzdek tili bilan yigit va qizning yuzini yalaydi (O'.Hoshimov. Ikki eshik orasi) kabilar. 9. Biror narsa, voqea va shu kabilarning mohiyatini, sirini ifodalovchi vosita; yo'l, usul: Formula tili bilan aytganda... Yerning tilini bilmoq. Rustam dehqonchilikning tilini yaxshigina o'rgangan edi (Oybek. Oltin vodiya shabadalar) va hokazo.

Yuqorida keltirilgan misollarda shira, urug', sho'ng'imoq, til NBlariking dastlabki ma'nolari nomlovchi ma'nolar bo'lsa, undan keyingi ma'nolari figural ma'nolardir. Bundan ko'rinadiki, nominativ ma'no va figural ma'no munosabati asosan polisemantik leksemalar ma'nolari uchun xarakterlidir. Polisemantik so'z ma'nolaridan faqat yasama (hosila) ma'nogina figural ma'no bo'la oladi. Lekin yasama ma'nolar doirasida ham figural ma'no tarkibi (semasi) nomlovchi ma'no tarkibi (semasi)ga nisbatan juda kam miqdorni tashkil etadi.

Semasiolog olimlar NBlar tarkibidagi leksik ma'noni nutq jarayonida reallashish holatiga ko'ra erkin ma'no va bog'lik ma'noga ham ajratadilar. Erkin ma'no deyilganda narsa, belgi, harakat bilan bevosita bog'lanadigan ma'no tushuniladi, uning reallashuvi ma'lum kontekstga, so'zlar qurshoviga bog'liq bo'lmaydi. Masalan, "*o'yin*" leksemasining "ritmik harakatlar va mimikalar uyg'unligidan iborat san'at, raqs" degan ma'nosi erkin ma'no sanaladi, chunki uning reallashuvi uchun hech qanday qo'shimcha vosita talab qilinmaydi.

Xuddi Shuningdek, "chekmoq" leksemasining "tortmoq iste'mol qilmoq" ma'nosi ham erkin ma'no sanaladi. Botirali papiros chekib odamlarning so'zini obdon eshitib, keyin gapirdi (Said Ahmad. Hukm) kabilar.

O'zbek tilida "*yugurmoq*" fe'li polisemantik xarakterdagi NBlardan biri sanaladi. "*O'zbek tilining izohli lug'ati*"da bu so'zning besh ma'nosi qayd qilingan. Shundan "irg'ishlab biror yo'nalishda tez harakat qilmoq" ma'nosi ham erkin ma'nolar qatoriga kiradi: - Shoshma, bolam, kampir tandir tomonga yugurdi va xokandozda isiriq tutatib kelib Normatning boshidan aylantirdi (O'.Hoshimov. Dunyoning ishlari) kabilar.

O'zbek tilida fors-tojikcha "*chap*" so'zi ham polisemantik xususiyatga ega bo'lib, uning "gavdaning yurak joylashgan tomonidagi so'l, o'ngning aksi" ma'nosi erkin ma'nolar sanaladi. Biz bular bilan tanishishni shu yerda qoldirib, ayvonning chap tarafidagi darcha oralab uyga kiramiz (A.Qodiriy. O'tgan kunlar) kabilar.

O'yin, chekmoq, yugurmoq, chap so'zlarining yuqorida keltirilgan ma'nolari hech qanday qo'shimcha vositaga bog'liq bo'lmagan holda har qanday matnda reallashadi. Huddi ana shu

xususiyatiga ko'ra o'yin, chekmoq, yugurmoqqa, chap kabi NBlar tarkibidagi bu singari ma'nolarni erkin ma'no deb aytish mumkin bo'ladi.

NBlar tarkibidagi bog'li ma'no esa ma'lum bir so'zlar qurshovidagina reallashadi. Bu ma'no komponenti voqelik bilan bevosita bog'lana olmaydi. U yoki bu NBning bog'li ma'noda qo'llanish doirasi juda chegaralangan bo'lib, bu holat ana shu bog'liq ma'noni reallashtiradigan so'z yoki so'zlar qurshovidagina qo'llanadi. Masalan, yuqorida biz keltirgan chekmoq yugurmoq gap kabi NBlarning quyidagi misollarda bildirgan ma'nolari bog'li ma'nolar sanaladi: Qizniki qiyin bilan, o'g'ilniki o'yin bilan bitar (Maqol); Onajon, g'am-g'ussa chekmang (A.Muxtor. Opa-singillar); Mirvali Shavkat Rahimovga o'xshash obro'li, tajribali, so'zi har qanday joyda o'tilajak kishilarni qo'lga olish niyatida ozmuncha yugurmadi (Said Ahmad. Jimjitlik); Hech gapdan hech gap yo'q, ikki yozuvchi yo san'atkor bir-biriga chap, bir-biri bilan qirpichoq bo'lib qolishadi (O.Sharafiddinov. Ijodni anglash baxti) kabilar. Keltirilgan bu misollarda o'yin, chekmoq, yugurmoq, chap so'zlariga xos ma'no ular bilan birga qo'llanib, sintaktik qurshov hosil qilayotgan bilan bitar, g'am-g'ussa, qo'lga olish niyatida, bir-biriga so'zlari yordamida reallashmoqda, ya'ni bu ma'nolarning reallashuvi matnda ana shu so'zlarning qo'llanishi bilan bog'liq. Shu sababli bu ma'nolar bog'li ma'no sanaladi.

Demak, NBlarning leksik ma'no komponenti ba'zan nutqdan tashqarida ham mavjud bo'ladi va u leksemaning semantik strukturasida albatta, ishtirok etuvchi komponent sanaladi. Bundan tashqari NBlarning ma'no komponentlari uzual ma'no va kontekstual (*matniy*) ma'no ko'rinishiga ega bo'ladi. Uzual (bu lotincha "*usus*" - odat, qoida so'zidan olingan) ma'no deyilganda "so'zda lug'aviy ma'no sifatida bor, umum tomonidan qabul etilgan, umuman qo'llaniladigan ma'no" tushuniladi.

Masalan, bosh so'zining "*tananing bo'yindan yuqoriroq qismi*", "boshliq", "rahbar" ma'nolari; katta so'zining "*hajm, o'lchami nisbatan ortig'i ulkan*", "yosh jihatdan ortiq" ma'nolari uzual ma'nolar sanaladi.

Ma'lumki, ko'p ma'noli – polisemantik so'zlar gapda biror ma'nosi bilan ishtirok etadi, u yoki bu ma'noda qo'llanadi. Gap, kontekst – matn shu ma'noni konkretlashtirishga xizmat qiladi. Masalan: Xayotxon bechora ip eshib, marvaridlarni terishga o'tirdi (M.Ismoilov. Farg'ona tong otguncha). Termoq leksemasi o'zbek tilida ko'p ma'noli xususiyatga ega. Uning ma'nolaridan biri "*qatorlab tizmoq taxlamoq*"dir. Keltirilgan gap (*matn*)da termoq fe'lining shu ma'nosi reallashmoqda. Bu ma'no o'sha termoq so'zining o'zida bor bo'lib, matn (*kontekst*)da xuddi shu ma'nosi bilan reallashmoqda. Demak, so'zning aslida mavjud bo'lib, kontekst (*matn*)da aniq ajraladigan ko'p ma'nolaridan biri leksik ma'no sifatida kontekstual (*matniy*) ma'no bo'laveradi. Shunga ko'ra reallashuvi kontekst (*matn*)ga bog'liq kontekst doirasida

bo'ladigan ma'nogina kontekstual (*matniy*) ma'no deb yuritiladi. Masalan, kavak NBning quyidagi uch ma'nosiga e'tiborni qarataylik: 1. Omburing qo'lingda, bir kavakdan haydasa, boshqa kavakda tish sug'urib ayshingni qilaverasan (A.Qahhor. Og'riq tishlar). 2. Qizimni shu yerda bir klinikaga joylashtirib qo'yishning iloji bormikan deb boshimni urmagan kavak qolmadi (N.Aminov. Yelvizak). 3. Tavba, ajoyib. Yoshim shungacha kelib bundaylarni endi eshitdim. Butun umr kavakda o'tdi (Oybek. Navoiy) kabilar.

Kontekstual ma'no kontekst (*matn*)ga bog'liq, bo'lsa-da, lekin uni faqat "*kontekstga xos ma'no*" deb tushunmaslik kerak, chunki bu ma'no ham so'zning o'ziga xos ma'nosi sanaladi, ya'ni kontekstual ma'noning potensial imkoniyati ham shu so'z, NBning o'zida mavjud bo'ladi. Aks holda, masalan, yuqorida biz keltirgan kavak NBning ma'nolarini uning o'rnida xohlagan NBni qo'llash bilan ifoda etish mumkin edi. Kontekst (*matn*) so'zdagi ana shu potensial, yashirin imkoniyatni ro'yobga chiqaradi, bu imkoniyat kontekst doirasida voqelikka aylanadi.

3. NOMLOVCHI BIRLIKLAR MA'NO TARKIBINING TAHLILI MASALALARI

3.1. Nomlovchi leksemalarning denotativ va konnotativ semalalari

Semasiologiya fanida NBlar sememasi tarkibidagi semalar darajasiga ko'ra ham tasnif qilinadi. Bunga ko'ra u yoki bu semema semalari birlashtiruvchi (integral) semalarga va farqlovchi (differensial) semalarga ajratiladi. Akademik A.Hojiyev integral semalarni "*umumiy sema*" deb nomlaydi. Olimning talqiniga ko'ra, umumiy sema bir semantik maydondagi sememalarning tutashtiruvchi semasidir". Masalan, tilimizda mavjud novcha, uzun, uzunchoq, daroz, baqaloq, cho'zinchoq; kabi NBlarning umumiy semalarini ishlatib ko'raylik.

NOVChA. Bu NB "*bo'yi baland, daroz, uzun*" ma'nolarini bildiradi. Hokimning novcha, haybatli qomati oldida Teshaboy ham odamlar nazaridan chetda emas edi (M.Ismoilov. Farg'ona tong otguncha); Novcha teraklar uchida oynning kumush parchasi suzadi (Said Ahmad. Qadrdon dalalar) kabilar.

UZUN. Bu NB "*bo'yiga qarab cho'zilgan, cho'ziq*" ma'nolarini ifodalaydi. Sayli qalin va uzun kipriklarini yalt etib ko'tarib, dugonasiga qaradi (S.Anorboev. Sayli) kabilar.

UZUNChOQ. Bu NB "*eniga qaraganda bo'yi ancha cho'ziq, uzun, cho'zinchoq*" ma'nolarini bildiradi. Bir uzunchoq tokchada kattagina oyna bilan qizil gulli patnus yonma-yon turibdi (P.Tursun, O'qituvchi) kabilar.

DAROZ. Bu NB "*bo'yi baland, novcha, bo'ychan, bo'ydor*" ma'nolarini bildiradi. Kuyov tomondan oriq, daroz chayir bir xotin bel bog'ladi (Oybek. Qutlug' qon) kabilar.

BAQALOQ. Bu NB "*eni bo'yiga nomutanosib, yo'g'on, dumaloq semiz*" ma'nolarini bildiradi. Baqaloq yigit. Baqaloq qo'llar kabilar.

ChO'ZINChOQ. Bu NB "*bo'yi eniga nisbatan ancha uzun, cho'ziq, uzunchoq*" ma'nolarini bildiradi. Cho'zinchoq yuz. Cho'zinchoq qovoq- Cho'zinchoq hovli kabilar.

Ko'rinadiki, novcha, uzun, uzunchoq, daroz, baqaloq, cho'zinchoq kabi NBlarning barchasi "*me'yori*" semasi bilan umumiylikka ega bo'lib, yaxlit bir LSGni tashkil etadi.

Semasiologiyada NLarning denotativ va konnotativ semalalari bir-biriga qarama-qarshi (*zid*) qo'yiladi. Chunki denotat lotincha denotate – belgilamoq so'zidan olingan bo'lib, "til birligi (masalan, so'z) yordamida nomlanuvchi (*ataluvchi*) voqelik narsa-buyum" ma'nosini bildiradi. Masalan, yuz, aft, bashara, chehra, turq so'zlari bir predmet (*denotat*)ning turli nomlari sanaladi. Denotat bilan bog'liq va uni bevosita bildiruvchi ma'no denotativ ma'no deb yuritiladi. Bundan ko'rinadiki, denotativ ma'no konnotativ ma'noning zidi bo'lib, shunga asoslanadi. Shuning uchun "*O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari*" (1995) nomli kitobda NBlarning

atash semalari (*denotativ semalar*) uning ifoda, tasvir, qo‘shimcha ma’no semalari (*konnotativ semalalar*)ga qarama-qarshi qo‘yilgan. Negaki, atash semalari ob’ektiv borliqdagi narsa-buyum, belgi-xususiyat, miqdor kabilarni atovchi, nomlovchi semalar bo‘lsa, ifoda semalari deyilganda NBlar tarkibidagi atash semasidan tashqari turli qo‘shimcha ma’nolarni (uslubiy bo‘yoqni, shaxsiy munosabatni, qo‘llanish doirasini) anglatuvchi semalar tushuniladi. Masalan, tuzuk, durust, yaxshi, ajoyib leksema sememalarining belgini darajasiga ko‘ra ajratuvchi ziddiyat belgilari uning atash (*yoki denotativ*) semalaridir.

Tildagi NBlarning ma’no tarkibini o‘rganishda tilshunoslikda semantikaning konnotativ jihati tushunchasiga alohida e’tibor qilinadi. Konnotatsiya semantikaning ekspressiv qiymatga ega bo‘lgan uzvi (*elementi*) sifatida nomlash jarayonlaridagi borliqni baholagan holda idrok qilish va aks ettirish maxsuli sanaladi. Tadqiqotchi M.Mamadaliyeva ham konnotatsiyaning asosiy vazifasi so‘zlovchining ifodalayotgan predmetga subyektiv munosabatini aks ettirish asosida ta’sir qilish, ta’sirchanlikni ta’minlash ekanligini alohida ta’kidlaydi¹.

H.Ne’matov va R.Rasulovlar o‘zbek tili leksikasini uzviy (*komponent*) tahlil asosida yoritar ekanlar, so‘z ma’nosining tarkibidagi ifoda semalariga “Semema tarkibidagi atash semasidan tashqari turlicha qo‘shimcha ma’nolarni (uslubiy bo‘yoqni, shaxsiy munosabatni, qo‘llanish doirasini) anglatuvchi semalardir” deb ta’rif beradilar².

Til o‘zining estetik vazifasini bajarishida ayni shu ifoda semalari – konnotativ ma’nolar favqulodda muhim rol o‘ynaydi. Ifoda semalari ham xuddi nomlash (*atash*) semalari kabi leksemalar paradigmasi orqali aniqlanadi. Masalan, yuz, aft, bet, bashara, turq, chehra, jamol leksik paradigmalari tarkibida atash (*nomlash*) semalari bir xil, umumiy “*odam boshining old tomoni, old tomondan ko‘rinishi*”, degan ma’noni bildiradi. Ammo bu qatordagi yuz, bet, aft, bashara, turq leksemalari so‘zlovchi salbiy munosabatining darajasiga ko‘ra o‘zaro darajali ziddiyatga ega. Bu o‘rinda salbiy munosabat aftdan turqqa tomon o‘sib boradi. Yuz, chehra, jamol NBlarida esa aksincha, ularda ijobiy munosabat semalari mavjud. Bu holat **O‘TSIL**da to‘g‘ri ta’kidlab ko‘rsatilgan. Bundan tashqari mazkur lug‘atda ana shu leksik paradigmaga mansub diydor, oraz, uzor, ruhsor singari nominativ birliklarning denotativ va konnotativ semalari qayd qilingan hamda “*diydor*”ning faqat ko‘rishmoq, o‘ymoq singari bir-ikkita leksemalar bilan sintagmatik munosabatga kirishuvi, uzor, oraz, ruhsor NBlari esa qo‘llanish

¹ Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. НДА. –Тошкент: 1997. -24 б.

² Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Тошкент, Ўқитувчи, 1995. – 128 б.

darajasiga ko‘ra eskirganligi, arxaiklashganligi ta’kidlangan: Eson-omon yurtga qaytaylik, bola-chaqa, yor-og‘aynilarning diydorini ko‘raylik deb yaxshi tilak qilsalaringchi (Oybek. Quyosh qoraymas); Orazingni ey mohvash bog‘ aro namoyon qil (*Muqimiy*); Ko‘nglida go‘yo nigori keladi, hayotbaxsh uzori uni baxtiyor qiladi (M.Ismoiliy. Farg‘ona tong otguncha); Baxt-u iqboling quyoshi chexra ochdi, sochdi nur, Gullatib suhbatni, yashnab lola ruhsoring o‘ltirur (Habibiy) kabilar.

Darajalanish hodisasi tilning barcha sathlarida keng tarqalgan. Tilshunos olim Odiljon Bozorovning to‘g‘ri ta’kidlashicha, “borliq rang-barang va cheksiz o‘zgarib turuvchi narsa, hodisalar tizimlaridan iborat bo‘lganligi uchun bularga xos darajalanishlar ham o‘ta xilma-xil va uzluksizdir... Borliqqa xos bo‘lgan uzluksiz darajalanish hodisasi va uning tildagi in’ikosi oddiydan murakkabga, noto‘liq ko‘rinishdan nisbiy to‘liqlikka tomon yo‘nalgan inson bilish yo‘li bosqichlarida turlicha o‘rganishlarga ega bo‘lgan”¹.

Miqdor va sifat o‘zgarishlarining tadrijiyligi zaminida tabiiy-ijtimoiy uzluksizlik yohud turli xil darajalanishlar hosil etib rivojlangan borliq ko‘z in’ikosi hisoblangan til birliklarida ham darajalanganlik belgilarini namoyon etadi. Buni taniqli tilshunos olimlar ham o‘z asarlarida alohida ta’kidlaganlar.

O‘zbek tili leksik antonimlarini maxsus tadqiq etgan R.Shukurovning eslatishicha, so‘zlarning antonimligini ko‘rsatuvchi belgilardan biri oraliq tushunchalar yoki mantiqiy markazlarning mavjud (kechagi-bugungi-ertangi, o‘tgan-hozirgi-kelasi kabi) bo‘lishidir. Ko‘p hollarda qarama-qarshi qutblar orasida bir necha tushunchalar yotishi mumkin. Bunday hollarda mantiqiy markazdan teng o‘z oralig‘ida yotgan dag‘al tushuncha va ularni ifodalovchi so‘zlar bir-biri bilan antonim bo‘lishi mumkin. Masalan: qahqaha - kulgi - kulimsirash - yig‘lamsirash - yig‘i — faryod qatorida qahqaha ~ faryod, kulgi - yig‘i9 kulimsirash - yiglamsirash; nurafshon yorug‘ - qorong‘i - zimiston qatorida nurafshon - zimiston yorug‘ . - qorong‘i; saraton - issiq - sovuq t qahraton qatorida saraton - qahraton issiq - sovuq- kabi antonimlar shular jumlasidandir. R.Shukurov haqli ravishda tilshunoslikda mantiqiy markaz bilan bog‘liq masalalar atroflicha o‘rganilishi lozimligini ta’kidlab o‘tadi².

R.Jabborova va S.G‘iyosovlarning o‘zbek tili asliy sifatleri komponent tahliliga bag‘ishlangan maqolasida belgi darajasi semasi chiroyli-ko‘rkam-go‘zal-zebo so‘zlar. Nutq izchil ma‘noviy bog‘lanishlarini tashkil etishi, bunda belgining me‘yoriy (neytral), ozroq, oz,

¹ Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. ДДА. –Тошкент, 1997. -52 б.

² Шукуров Р. Сўз вариантларининг лексик-семантик дифференцияси. –Тошкент: Фан, 2006. -164 б.

ko'p, eng ko'p kabi ko'rinishlari qolipidagi sifatlarning har biriga ichki ma'noviy tarkibiy (komponent) qism sifatida xoslanib ketganligi ko'rsatib o'tiladi¹.

Prof. E.Qilichev o'z ishlarida darajalanishining sinonimlarga oid bo'lgan denotativ va konnotativ ma'nolarga xosligi haqida fikrlar bildiradi².

Prof. Sh.Rahmatullayev frazemalar tahliliga bag'ishlangan bir ishida emotsiyaning kuchli-kuchsiz daraja semasini ajratish zarurati borligini ta'kidlab, "ta'bi xira", "dili siyoh", "bag'ri qon" frazeologizmlarining farqlarini xafalik belgisining boshlang'ich bosqida (*ta'bi xira*), normal holatdan yuqoriroq bosqich (*dili siyoh*), eng yuqori bosqich (*bag'ri qon*) darajalanishlarida ekanligini, ma'nolardagi bu kabi qator farqlanish yuqoridagi uch frazemaning o'zaro sinonim emasligini, ushbu holatlardagi kabi farqlovchi semani ma'no gradatsiyasining semasi deb nomlash to'g'riroq ekanligini ko'rsatadi³.

E.Begmatov, H.Ne'matov va R.Rasulovlarning "Leksik mikrosistema va uning tadqiqot metodikasi (*sistem leksikologiya tezislari*) nomli dasturiy maqolasida lug'aviy darajalanish yoxud graduonimiya leksik ma'nolari ma'lum belgi-xususiyatning turli darajalari bilan bog'langan leksik-semantik guruh, (LSG) sifatida ajratiladi⁴. O'zbek tili giponimik leksikasini sistem tahlil qilishga harakat qilgan R.Safarova o'z tadqiqot, maydonida yosh belgisining darajalanish bilan bog'liq, bo'lgan graduonimik qatorlarni (qo'zi-qo'y, buzoq-sigir, jo'ja-tovuq kabi) yoritib o'tgan edi⁵.

Lug'aviy graduonimiyaga M.Fayzullayevning "Rus va o'zbek tillari ruhiy holat fe'llarining tipologik xususiyatlari" deb ataluvchi nomzodlik dissertatsiyasi maxsus o'rin ajratiladi. Rus va o'zbek tillari ruhiy holat fe'llari asosida o'tkazilgan lug'aviy darajalanishlarga oid bu izlanishda graduonimik qator, darajalanish va antonimiya kabi masalalar haqida fiqrmulohazalar bayon qilinadi.

¹ Джабборов Р.Дж., Гиясов С.Т. Применение метода компонентного анализа к изучению качественных прилагательных узбекского языка// Сов.тюркология, 1978, №2. –С.68-72.

² Қиличев Э. Маънодош сўзларда маъно даражаси// Таълим жараёнида сўз бойлигини оширишнинг асосий омиллари. Ўзбек тили доимий анжумани III йиғинининг тезислари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 126-127-бетлар.

³ Раҳматуллаев Ш. Юқоридаги асар. 18-20-бетлар.

⁴ Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқи методикаси (систем лексикология тезислари)//Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 6-сон, 35-40-бетлар.

⁵ Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов). Автореф.дис...канд.филол.наук. – Ташкент: 1990. -22 с.

R.Rasulov va M.Narziyevalarning “Leksikologiyani o‘rganish” nomli qo‘llanmasida leksik zidlanish (oppozitsiya)lar orasida gradual munosabatning keng tarqalganligi, xususan, belgi darajasi semasining ko‘p NBlarda takrorlanuvchanlikka ega ekanligi ko‘rsatib o‘tiladi¹.

Biz o‘rganayotgan NBlar orasidagi darajalanish ham ana shu lug‘aviy darajalanishning tarkibiy qismi sanaladi.

Darajalanish munosabatlari bilan bog‘langan NBlar qatorini quyidagi ikki tamoyilga asoslangan holda o‘rganish mumkin: a) sof lisoniy (til) asoslari; b) ekstralingvistik (*g‘ayrilisoniy*) asoslar.

3.2.Lug‘aviy qatorlarni ajratishning ekstralingvistik asoslari

G‘ayrilisoniy asoslar tamoyilining mohiyati shundaki, borliqdagi narsa-buyum, belgi-xususiyatlarda sifat farqlari bilan bir qatorda miqdoriy farqlar ham mavjud. Chunonchi, istagan turdagi organizm o‘sadi, rivojlanadi. Uning o‘sib rivojlanishi zamon (*vaqt yoki yosh*) bilan bevosita bog‘liqdir. Masalan, odam go‘daklik yoshlik navqironlik yetuklik qarilik holatlarini, o‘simlik navnihollik, ko‘chatlik, yetilganlik, quriganlik davrlarini boshidan kechiradi. Tabiatdagi rang va boshqa belgilar shunchalik xilma-xilki, bir butadagi ikki qizil gul bir-biridan rangining ochroq yoki to‘qroq ekanligi bilan farqlanadi. Borliqdagi narsalar orasidagi bunday miqdoriy farqlar shunchalik rang barangki, ularni to‘laligicha tavsiflab va sanab nihoyasiga yetish qiyin. Insonning faol ongi borliqdagi ana shunday miqdoriy farqlarni ma’lum darajada aks ettiradi. Til ongning shakli bo‘lgani uchun u ongda aks ettirilgan mana shunday miqdoriy farqalarni turli usullar (*aniqlovchilar, miqdoriy ko‘rsatkichlar, o‘lchov birliklari va hokazolar*) bilan, jumladan alohida NBlar bilan ham ifodalanadi. Masalan, tilimizda nihol-ko‘chat-daraxt; ninni-chaqaloq-go‘dak-bola; buzoq-tana-g‘unajin-sigir kabi NBlar tizimida gradual munosabatlar mavjudligi, ularning lug‘atlarda berilgan izohida ham qayd etilgan. Jumladan, fikrimizning isboti uchun nihol-ko‘chat-daraxt; ninni-chaqaloq-go‘dak-bola NBlarining izohini ko‘zdan kechiraylik.

NIHOL. Bu NB “*yosh novda yoki ko‘chat*” ma’nosini bildiradi. Bolani yoshdan asra, niholni boshdan asra (*Maqol*); Yosh niholga ustalik bilan qilingan payvand tez amal oladi (M.Ismoiliy. *Farg‘ona tong otguncha*) kabilar. Tilimizda shu leksema asosida “*nozik nihol*” iborasi hosil qilingan: Nozik nihol daraxtlar.

KO‘CHAT. Bu NB “*urug‘ yoki qalamchadan o‘sib chiqqan va boqqa joyga olib o‘tqaziladigan yosh daraxt nihol*” ma’nosini bildiradi. Mana shu anjirning ko‘chatini Ilhomjon Chorterakdan oldirib kelgan edi (Said Ahmad. *Ufq*)

¹ Rasulov P., Narziyeva M. Лексикологияни ўрганиш. —Тошкент: Ўқитувчи: 1992. -24-б.

DARAXT. Bu NB *“tana qo‘yib, shox va novdalar chiqarib, tomir otib o‘sadigan ko‘p yillik o‘simlik”* ma’nosini bildiradi. Mevali daraxt; Mevasiz daraxt: Olma daraxti. Bu daraxtlar bir necha asr umr ko‘rgan, zo‘r dahshatli voqealar guvohidir (Oybek. Nur qidirib) kabilar.

NINNI. Bu bolalar nutqiga xos NB bo‘lib, *“yangi tug‘ilgan bola, chaqaloq”* ma’nosini bildiradi. Azimjonning onasi unga yangi ukacha - ninni olib keldi (*so‘zlashuv nutqidan*).

ChAQALOQ. Bu NB *“yangi tug‘ilgan bola; go‘dak”* ma’nosini bildiradi. Kimdir tez-tez gapirdi, dam erkakcha dam xotinchaga so‘zlaydi, dam chaqaloq bo‘lib ingalaydi (Oybek. Qutlug‘ qon) kabilar.

GO‘DAK. Bu NB *“emadigan, ko‘krakdan ajratilmagan bola”* ma’nosini bildiradi. Esli bolalar ham ko‘rinmaydi. Go‘daklar esa beshigida, daraxtlar orasidagi belanchaklarda uxlab yotishadi (Oybek. Qutlug‘ qon) kabilar.

BOLA. Bu NB *“yangi tug‘ilgan, hali ko‘krakdan, ona bag‘ridan ajratilmagan go‘dak, chaqaloq”* ma’nosini bildiradi. Bola yig‘lamasa, ona sut bermaydi (*Maqol*); Tug‘ilmagan bolaga beshik olma (*Maqol*); O‘zbek oyim burchakda bola ko‘tarib o‘tirgan Zaynabdan chaqaloqni olib, uni jomni to‘kib kelishga buyurdi (A.Qodiriy, O‘tgan kunlar) kabilar.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko‘rinadiki, nihol, ko‘chat va daraxt NBlari izohida *“yosh”* miqdoriy belgisiga ko‘ra darajalanish holati ko‘zga tashlanadi, ya’ni o‘simlikning yoshi-nihol bo‘lsa, uning o‘sib, ulg‘aygan shakli daraxt sanaladi. Xuddi shunday farqni chaqaloq, go‘dak bola NBlari, haqida ham aytish mumkin. Lekin bu NBlar orasida *“yosh”* miqdoriy belgisi jihatidan farq unchalik katta emas, ya’ni ninni ham, go‘dak ham, chaqaloq ham, bola ham beshikdagi kichik yoshdagi bola, faqat oxirgi leksemada *“yosh”* miqdoriy belgisi biroz neytral xususiyatga egadir.

Xuddi shunday darajalanish munosabatini buzoq-tana-xunajin-sigir NBlari orasida ham ko‘rish mumkin. Bu darajalanish holati leksemalarga lug‘atlarda belgilangan izohlarda ham yaqqol ko‘zga tashlanadi.

BUZOQ. Bu NB *“sigirning bolasi”* degan ma’noni bildiradi. Ola buzoq Yaxshi buzoq ikki onani emadi (*Maqol*); Tirraqi buzoq podani bulg‘atadi (*Maqol*); Podadan adashgan buzoqqa o‘xshab, duch kelgan eshikka boshingni tiqaverasanmi? (Oybek. Qutlug‘ qon) kabilar.

TANA. Bu NB *“bir-ikki yoshli urg‘ochi buzoq”* ma’nosini bildiradi. Tana boqmoq kabilar.

G‘UNAJIN. Bu NB *“ikki yoshdan oshgan urg‘ochi buzoq”* ma’nosini bildiradi. Mulla Obidning tana boqib g‘unajin qilish, g‘unajinni qochirib sigirga aylantirish usuli jamoaga ikki yoqlama foyda yetkazadi (A.Qodiriy. Obid ketmon) kabilar.

SIGIR. Bu NB *“urg‘ochi qoramol”* ma’nosini bildiradi. Govmish sigir; Sigir sog‘moq, kabilar. Yuqorida keltirilgan buzoq-tana-g‘unajin-sigir NBlari orasidagi darajalanishda ham *“yosh”* miqdoriy belgisi mavjud, bu NBlar orasida faqat *“buzoq”* leksemasida miqdoriy belgi umumiyroq xususiyatga ega. Tahlil qilingan buzoq-tana-g‘unajin-sigir NBlari orasida ularni birlashtiruvchi integral sema urg‘ochi” semasidir.

Biz tahlil qilgan nihol-ko‘chat-daraxt; ninni-chaqaloq-go‘dak-bola; buzoq-tana-g‘unajin-sigir kabi NBlar tizimida mavjud gradual munosabatlar g‘ayrilisoniy (*ekstralingvistik*) asosning in’ikosidir.

3.3. Lug‘aviy qatorlarni ajratishning lisoniy asoslari

Bundan tashqari graduonimik lug‘aviy qatorlarni ajratishning sof lisoniy asoslari ham mavjud. Lug‘aviy darajalanishning sof lisoniy asoslari quyidagi ikki omil bilan bevosita bog‘liqdir: a) ma’noviy omil; b) so‘zlararo paradigmatic munosabatlar omili.

Lug‘aviy graduonimik qatorlarni ajratishda ma’noviy omilning mohiyati shunda ko‘rinadiki, bir qator NBlardagi atash-nomlash semalari tarkibida miqdorga – ma’lum bir belgining oz-ko‘pligi, turli xil darajalarga ishora mavjud bo‘ladi. Masalan, darcha-eshik-darvoza-qopqa NBlari ma’nolarining *“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”*dagi izohlarni qiyoslash orqali bunga ishonch hosil qilish mumkin:

DARCHA. Bu NB *“ilgari vaqtlarda deraza vazifasini o‘tagan bir yoki qo‘sh tabaqili eshik”* ma’nosini bildiradi. Darchasi berk bo‘lganidan uy ichi qoronig‘iroq edi (Oybek. Qutlug‘ qon); Darvoza... yonida kichkina darchasiga sarg‘imtil qog‘oz yopishtirilgan hujra bor (H.G‘ulom. Mash‘al) kabilar.

ESHIK. Bu NB *“uy, xona, bino yoki hovlining kiraverishida o‘rnatilgan ochib-yopib turiladigan moslama”* ma’nosini bildiradi. O‘ymakor eshik, Kabinet eshigi, Ko‘cha eshigi, hovli eshigi, Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan. (*Maqol*) Bog‘cha eshigini ochib qo‘yaman, bamaylahotir. Kuyovni bo‘lsa uzoq bir joyga jo‘natdim (*Hamza Maysaraning ishi*) kabilar.

DARVOZA. Bu NB *“xovli qo‘rg‘on, qit‘a, zavod va shu kabilarga kiriladigan, ochilib yopiladigan katta eshik”* ma’nosini ifodalaydi. Taxta darvoza; Temir darvoza; Hasanali darvozani yopib, darvozani zanjirlab keldi (A.Qodiriy. O‘tgan kunlar); Darvozaning bir tabaqasi ochiq edi (Oybek. Qutlug‘ qon) kabilar.

QOPQA. Bu NB eskirgan, qo‘llanish doirasi chegaralangan bo‘lib, *“darvoza”* ma’nosini bildiradi: Shahar qopqasi; O‘zingni kamsitma, Toshkentning o‘n ikki qopqasiga borilsa,

kimning yeri – Qurbonhojining yeri-ku! (Oybek. Qutlug‘ qon) kabilar, Keltirilgan darcha-eshik-darvoza-qopqa NBlarining lisoniy izohlarida atash, nomlash semalari tarkibida miqdoriy ko‘rsatkichlarga, xususiyatlarga ishora qiluvchi semalar, tarkibiy qismlar yaqqol ko‘zga tashlanib turibdi. Jumladan, darcha NBlar tavsifida kichkina va eshikcha so‘zlari, darvoza va qopqa NBlari izohida esa katta so‘zi xuddi shunday xususiyatlarga ishora qilib kelmoqda.

Shunday qilib, darcha-eshik-darvoza-qopqa NBlarining ma‘no tarkibidagi miqdoriy semalarni quyidagicha darajalanish qatoriga joylashtirish mumkin:

Bundan ko‘rinadiki, NBlarning denotativ ma‘nosida darajalanuvchi belgi xilma-xil va rang-barang xususiyatga egadir. Lisoniy graduonimik lug‘aviy qatorlarni (guruhlarini) ajratish uchun ma‘noviy omil o‘zaro yaqin tushunchalarni ifodalovchi NBlar sirasida bu qatordagi har bir NBda ma‘lum bir belgining turlicha darajalanishida, miqdorning oz-ko‘pligiga ishora mavjudligida namoyon bo‘ladi. Graduonimik qatorlarni ajratishning sof lisoniy tayanch nuqtasining ikki omilidan birinchisi – ma‘noviy omilning o‘zaro graduonimik (*darajalanish*) munosabatlari bilan bog‘langan NBlarni alohida lisoniy birlik (qatorlar, LSG, LMG)larga birlashtirish imkonini beradi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, lug‘aviy darajalanishning ikkinchi sof lisoniy asosi so‘zlararo paradigmatic munosabatlar omilidir. Ma’lumki, F.de Sossyur lisoniy mikrosistema va umuman lisoniy birliklar orasidagi paradigmatic (assotsiativ, bir-birini eslatib turish, o‘xshashlik) munosabatlarini lisoniy birliklar, jumladan NBlar uchun eng asosiy munosabat sifatida baholagan edi. F.de Sossyur ta’limotiga muvofiq, bir paradigma tarkibiga kiradigan birliklar quyidagi xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak: a) paradigmadagi biror birlik eslanganda, shu paradigmaga kiruvchi boshqa a’zolar (*birliklar*) ham xotirlanishi (*esga olinishi*) zarur; b) har bir konkret nutq sharoitida o‘zaro paradigmatic munosabatlarda turgan birliklardan, ya’ni paradigma a’zolaridan bittasi tanlanadi; v) bir paradigmanning a’zolari o‘zaro o‘xshashlik bilan birga har bir a’zo ikkinchisidan qaysidir bir belgisi bilan farqlanib turadi; g) paradigma a’zolari

– nutqida bir mavqeda kela olib, bir-birini ma'lum – holatlarda almashtira olishi, o'rnini egallashi mumkin.

Lisoniy paradigmaga va uning a'zolariga nisbatan F.de Sossyur tomonidan qo'yilgan bu talablar keyingi bir asr mobaynida deyarli o'zgarishsiz saqlanib kelmoqda:

1. Paradigma a'zolarining bir-birini eslatib turishi. Yuqorida biz tahlil qilgan darcha-eshik-darvoza-qopqa NBlari qatoridagi a'zolar istiqomat, yashash, turish uchun mo'ljallab to'silgan, bir muhitni ikkinchi muhit bilan bog'lab turuvchi yoriq moslama tushunchasi atrofida birlashadi. Mana shu yoriq yoki moslama tilimizda darcha-eshik-darvoza-qopqa NBlari ma'noviy tomonining asosi bilan bog'lanadi. Biz hech qachon darchani eshik bilan, eshikni darvoza bilan alashtira olmaymiz lekin shu bilan birga bu NBlarning ma'no tomonini birini ikkinchisiz tasavvur eta olmaymiz.

2. Nutqda paradigma a'zolaridan birini tanlash. Voqelikda yashash, istiqomat qilish uchun mo'ljallab to'silgan, muhitni boshqa bir muhit bilan bog'lab turuvchi o'yiqlik moslamaga nisbatan darcha-eshik-darvoza-qopqa NBlaridan muayyan nutq sharoitida istalgan biri, faqat bittasi qo'llanilishi mumkin. Chunki ma'lum bir sharoitda biz "Bu eshik" desak shu NB bilan ataladigan narsaning darcha yoki darvoza emasligiga ham ishora qilgan bo'lamiz.

3. Paradigma a'zolarining o'xshashlik bilan birga xususiy farqlarga ega bo'lishi. Yuqorida ko'rib o'tilganlar asosida ayta olamizki, darcha-eshik-darvoza-qopqa NBlaridan har biri umumiy o'xshashlikka ega (o'yiqlik va moslama), lekin shu bilan birga bu qatordagi har bir NB o'z xususiy ma'noviy farqiga ega, ya'ni darcha-eshik-darvoza-qopqa NBlaridan har biri qolganlarini inkor qiladi va xususiy ma'nosi bilan qolgan NBlardan ajralib turadi. Darcha NBda bu xususiy ma'no "eshikdan kichikroq" semasi bilan belgilansa, darvoza NBida "eshikdan kattaroq"lik semasi bilan, eshik NBida esa "darchadan kattaroq", "darvozadan kichikroq" semasi bilan, qopqa so'zida "eskilik bo'yog'iga ega, darvozaga teng" semasi bilan belgilanadi. Agar darcha-eshik-darvoza – qopqa NBlarini o'yiqlik va moslama" ma'nosi umumiy qatorga birlashtirsa, "nimadandir kichik yoki katta" xususiy belgilari ularning har birini boshqalaridan farqlab ajratib turadi.

4. Paradigma a'zolarining nutqda bir xil mavqeni egallay olishi darcha-eshik-darvoza NBlaridan istalgan birining nutqiy hosilalarda bir xil mavqega ega bo'lishini quyidagi misollar ham yaqqol tasdiqlaydi:

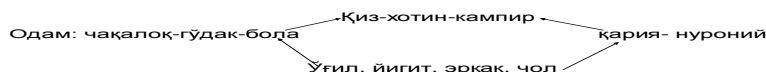
Yuqoridagi tahlillar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, graduonimik lugʻaviy qatorlardagi soʻzlararo munosabatlar F.de Sossyur va uning izdoshlari lisoniy paradigma aʼzolari oldiga qoʻyadigan munosabat turlarining barcha asosiy koʻrinishlari talablariga javob beradi va shu asosda graduonimik lugʻaviy qatorlarni lisoniy paradigmalarining bir koʻrinishi sifatida ajratishga toʻla-toʻkis asoslar mavjud.

Shu bilan birga faqat lugʻaviy paradigmalarga xos boʻlgan xususiyatlar ham mavjud: a) lugʻaviy paradigmalarining bitta yetakchi soʻz (*dominanta*) atrofida birlashishi; b) lugʻaviy paradigmanning ochiqqligi; v) lugʻaviy paradigmanning boshqa kattaroq paradigmalar tarkibiga yetakchi soʻzi bilangina kirishi; g) lugʻaviy paradigmadagi qurshov soʻzlarining osonlikcha oʻzgarishi kabilar:

1. Lugʻaviy paradigmanning bir yetakchi soʻz (*dominanta*) atrofida birlashishi. Sistemaviy tilshunoslikda lugʻaviy paradigmalarni ajratishda yetakchi soʻz (*dominanta* yoki neytral soʻz) katta ahamiyat kasb etadi. Lugʻaviy paradigmada yetakchi soʻz shu lugʻaviy mikrosistemaning markazi, yadrosini tashkil etadi. Graduonimik lugʻaviy paradigma ham yetakchi soʻz (*dominanta*) atrofida birlashadi. Yuqoridagi misolimizda yetakchi leksema sifatida “eshik” NBsi ajratib koʻradi. Shuning uchun “*darcha*” va “*darvoza*” NBlarining maʼnosi eshik NBga nisbatan ochiladi. Bunda qurshov soʻzlar maʼnosini yetakchi NB maʼnosini murakkablashtirish orqali quyidagicha sharhlash mumkin: *darcha*-eshik +kichikli *darvoza*=eshik+kattalik qopqa *darvoza* eskilik buyogʻiga egalik kabilar.

2. Lugʻaviy paradigmanning ochiqqligi. Graduonimik lugʻaviy qatorlarda birlashadigan NBlar miqdori har bir shaxs uchun nisbatan xususiy boʻlib, shaxsning til bilimi, kasb-kori, ijtimoiy faoliyati bilan bogʻliqdir. Har bir graduonimik lugʻaviy qator tarkibiga kiruvchi NBlar miqdori oʻzgarib turadi. Masalan, havo oqimining koʻchayib borishi semasiga koʻra quyidagi NBlar bir graduonimik qatorni tashkil etadi: *yelvizak*-*shabada*-*shamol*-*buron*-*dovul*-*tufon*. Bu graduonimik qator yaqinda Indoneziyada yuz bergan ofat tufayli sunami NBi bilan kengaydi, chunki sunami “dengiz osti suv osti vulqoni, toʻfoni” degan maʼnoni ifodalaydi: Indoneziyada yuz bergan tabiiy ofat – sunamidan zarar koʻrganlar soni yuz mingdan oshib ketdi kabilar. Yoki

biologik holat yoki belgi semasida “odam, inson” NBlari quyidagi murakkab graduonimik qatorni hosil qiladi:

Bu graduonimik qator keyingi yillarda faxriylar, piru-badavlat onaxonlar, otaxonlar kabi NBlar hisobiga kengaydi.

3. Lug‘aviy paradigmadan faqat yetakchi so‘zning shu paradigmadan kattaroq lisoniy butunliklar tarkibiga kirishi. LMGdagi har bir giponim (uy, kulba, xona kabi) o‘z graduonimik qatoriga ega bo‘lishi mumkin, lekin bu NBlar giponimik LMG tarkibiga bevosita kirmaydi. Masalan, darcha-eshik-darvoza-qoqa NBlar qatoridan “uy” (yashashga mo‘ljallab to‘silgan muhit) nartonomik (butun-bo‘lak) LMG tarkibiga faqat eshik NBlar kiradi, xolos. Uy leksemasi mansub partonomik qatorni sanar ekanmiz, quyidagi NBlarni inobatga olamiz:

tom→

shift→

devor → uy

eshik→

deraza→

Bundan ko‘rinadiki, darcha-eshik darvoza-qopqa NBlaridan – etakchi NB –eshik leksemasigina bu graduonimik qatordan kattaroq bo‘lgan partoikmik LMG tarkibiga kiradi.

4. Qurshov so‘zlarining nisbatan barqarorligi. “Bilim berish saviyasi” darajasiga ko‘ra bir graduonimik qatorni tashkil qilgan etuvchi – katta o‘qituvchi-dotsent-professor NBlarini tahlil qiladigan bo‘lsak dotsent professor NBlari hamma ham tanish zmas. Bu graduonimik qatorga bulardan tashqari yana muallim-ustoz-domla kabi yangi NBlar qo‘shish, mudarris singari ba‘zi NBlar tushirilishi mumkin. Bularning barchasi graduonimik lug‘aviy qatordagi qurshov so‘zlarining barqarorligidan dalolat beradi. Demak har qanday lisoniy paradigma uchun xos bo‘lgan to‘rttala xususiyat ham, lug‘aviy paradigmalar uchun xos bo‘lgan to‘rt qo‘shimcha xislat ham graduonimik lug‘aviy qatorlar uchun xarakterlidir. Bularning barchasi graduonimik munosabatlar lug‘aviy paradigmalarining alohida bir ko‘rinishi – lug‘aviy paradigmalar hosil qiladi, degan xulosa chiqarishga to‘la asos bo‘ladi. Bu esa tilshunoslikda shu kungacha ajratib

kelingan ma'noviy lug'aviy paradigmalarining sinonimik giponimik antonimik kabi turlari yana bir ko'rinish – graduonimik paradigmalar bilan boyitish lozim, degan xulosaga keladi.

3.4. Holat bildiruvchi sifat leksemalarning ma'no tarkibi masalalari

Har qanday tilda bo'lganidek o'zbek tilida ham har bir so'z boshqa so'zlarga nisbatan alohida, mustaqil birlik sifatida namoyon bo'ladi. Tilning lug'at boyligini sistema, tizim sifatida o'rganish esa so'zni alohida birlik sifatida emas, balki butunning o'zaro bog'liq, ajralmas qismi sifatida o'rganishni talab qiladi.

Semasiologik izlanishlarda so'zlar muayyan leksik-semantik guruh (LSG)larga ajratiladi. Bunda so'zlarning ma'nosi bilan bir qatorda ularning struktural-etimologik xususiyatlari, boshqa so'zlar bilan birikuvchanlik imkoniyatlari ham inobatga olinadi.

Har bir LSG tarkibiga kiruvchi so'zlar bir markaziy so'z atrofiga birlashadi. Boshqa so'zlarda esa ana shu markaziy (*dominant*) so'z ma'nosi yanada konkretlashadi, uning differensial va integral semalariga aniqliklar kiritiladi. O'zbek tilshunosligida so'zlarni ana shunday usulda komponent (uzviy) tahlil qilishga Sh.Rahmatullaev, I.Qo'chqortoev, R.Rasulov, I.Abdurahmonov, R.Yunusov, M.Narzieva, M.Nishonova kabi qator olimlar munosib hissa qo'shganlar.

Malumki, tabiat va jamiyatda sodir bo'layotgan har xil o'zgarishlar, hayotdagi turli xil insoniy munosabatlar kishi xarakteriga, uning ruhiyatiga ta'sir etmay qolmaydi. Ana shu tashqi ta'sir kishi ruhiyatida har xil holatning vujudga kelishi uchun zamin hozirlaydi. Inson ruhiyati juda serqirra bo'lib, u shodlik g'azab, xafalik loqaydlik kabi turli holatlar majmui sanaladi. Shundan kelib chiqib, tilimizdagi ruhiy holat ifodalovchi sifat leksemalarni (SL) bir qator turlarga ajratish mumkin. Mualliflar hamkorligida yaratilgan "O'zbek tilining nazariy grammatikasi" (*morfologiya*) nomli asarida holat bildiruvchi sifat leksemalarda inson, hayvon va jonsiz predmetlarga xos quyidagi belgilar, holatlar mavjudligini takidlaydi: a) tabiiy holat belgisi: chaqqon, mo'min, go'zal dadil; b) jismoniy holat belgisi: ko'chli, paxlavon, chapdast, alpqomat, nimjon; v) ruhiy holat belgisi: xursand, tajang g'amgin, alamdiya, qo'rqmas; g) iqtisodiy holat belgisi: badavlat, boy, qashshoq, gado, kambag'al; d) tozalik belgisi: ozoda sof, isqirt, musaffo; e) harorat belgisi: issiq, sovuq, salqin, iliq, qaynoq yo) tinch-notinchlik belgisi: sokin, tinch osuda, osoyishta, bezovta; j) pishiqlik belgisi: xom, go'l, pishiq, puxta, omonat; 3) sirtqi qism belgisi: silliq, g'adir-budir, g'ijim, tekis, tep-tekis.

O'zbek tilidagi holat bildiruvchi SLlarning ma'no tarkibini quyidagicha 9 LSGga ajratish mumkin:

1. Hursandlik holatini ifodalovchi sifat leksemalar. Bunday sifatlar kishi ruhiyatidagi davriy yoki oniy lahzalarni, muayyan bir harakat yoki holatdan mamnunlikni turli shakllarda aks ettiradi. Bunday sifatlarning barchasi semantik jihatdan bir nuqtaga LSG ga birlashadi: xursand, mamnun, xushxol, xushnud, xurram quvnoq, shodmon, shod, xushchaqchaq, masrur kabi SLlar shular jumlasidandir. Xursandlik ifodalovchi bunday SLlar orasida “xursand” leksemasi uslubiy jihatdan betaraf bo‘lib, dominant leksema sanaladi, uning dominantlik xususiyati “O‘zbek tilida sinonimlarning izohli lug‘ati”da ham ta’kidlab ko‘rsatilgan. Bu leksema og‘zaki va yozma nutqda, adabiy tilning turli vazifaviy uslublarida keng qo‘llanadi: Mendan xursand hamma ko‘ngildan, Agronom qiz,- deydi barchasi (U.Nosir); Hamma xursand negadir, Xursand bo‘lmadi Qodir (E.Vohidov).

R.Jabborova va S.G‘iyosov o‘z ishlarida xursandlik holatini ifodalovchi hursand va shod leksemalarining semalar tarkibini quyidagicha belgilagan edi:

Xursand–baho+ijobiy+jonli predmet nomlari bilan birikadi+emotsionallik anglatadi+belgi darajasini ifodalashi neytral+belgi darajasini katta (*kuchaytirib*) ifodalashi jihatidan neytral+belgi darajasini eng katta (*kuchaytirib*) ifodalashi jihatdan neytral stilistik buyog‘i jihatdan neytral;

Shod-baho+ijobiy+jonli predmet nomlari bilan birikadi+jonsiz predmet nomlari bilan birikish xususiyati ham bor+emotsionallik anglatadi+belgi darajasini katta (*kuchaytirib*) ifodalaydi+ekspressiv.

Umuman, (*ruhiy holat*) deyishning o‘zidan bunday sifatlar (*kishiga atalgan*) belgisiga, xususiyatiga ega ekanligi tushuniladi. Agar (*ruhiy holat*) belgisi konkretlashtirilsa, (*kayfiyat*) semasi haqida gapirish mumkin bo‘ladi. Kishidagi kayfiyat esa, odatda, emotsiya bilan belgilanadi. Kishi organizmining turli-tuman omillarga emotsional reaksiyasi ijobiy ham, salbiy ham bo‘lishi mumkin. Shundan kelib chiqib, ruhiy holat ifodalovchi SLlarning semantik strukturasi tahlilida “emotsiyaning ijobiy-salbiyligi” semasini ham ajratish zarur. Emotsional reaksiya kishi organizmi holati bilan bog‘liq holda chuqur yoki yengil-yelpi bo‘lishi ham mumkin. Shunga asoslanib, SLlar tahlilida “emotsiyaning kuchli-kuchsiz kechishi” semasi ham ajratiladi.

Emotsiya, odatda, inson organizmida uzoq davom etmaydi, ana shu asosda biz o‘rganayotgan SLlar semantik strukturasi “ma’lum muddat davom etish” semasi ham ajratiladi.

Poetik nutqda kishining xursandlik ruhiy holatini ifodalashda xushnud, chog‘ so‘zlari ham faol qo‘llaniladi. Barcha xushnud, dillar chin edi, Tovus kabi aylab xiromon, Raqsga tushdi bir go‘zal jonon (E.Vohidov); Lekin qarshingizda fojea emas, Xushnud odamlarning surati turar

(A.Oripov); Barcha xurram, faqat unda g'am, Oppoq ro'mol boshida, Suvga chiqdi bir dilrabo qiz (E.Vohidov).

Shodmon, xushchaqchaq so'zlari ham xursandlik holatini ifodalashga xizmat qiladi: Sevilgan qalb – Yog'duli osmonga o'xshaydi, Osmon kabi, navolar ichra, Shodmon yashaydi (M.Ali);

Sen dilbar qiz eding, hushchaqchaq lo'bar, Topdingmi munosib bir yor? (M.Ali).

Poetik usulda nutqda ba'zan xursandlik ruhiy holatini ifodalovchi SLlar faqat kishilarga nisbatan emas, balki predmet va mavhum tushunchalarni ifodalovchi otlarga nisbatan ham qo'llanilishi kuzatiladi: Qarangki, quyosh shodon va gulgun, Mehnatkash yigitday kulib turibdi (E.Vohidov); Bu go'zallik quvnoq hayotni, Qalbing bilan sezasan biroq (Shukrullo).

Ba'zan poetik nutqda xursandlik ruhiy holati insonga tegishli bo'lgan narsa va predmetlarni sifatlash orqali ham ifodalanadi: Rubobim tori ikkidur: Biri quvnoq biri mahzun, Ki baytim satri xushdur: Biri dilxush biri dilxun (E.Vohidov).

2. Xafalik holatini ifodalovchi sifat leksemalar. Bunday SLlar ham tilimizda keng tarqalgan bo'lib, ular qatoriga g'amgin, dilgir, xafa, xomush, ma'yus, giryon, xunibiyron, diltang kabilar kiradi. Bu LSG tarkibiga kiruvchi leksemalarning qo'llanishida farqli holatlar ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, xafa, g'amgin, xomush, dilgir kabi SLlarning belgini ifodalash darajasi bir xil bo'lsa, xafa, g'amgin, xomush so'zlari kishining yuz-ko'zidan ifodalanib turadigan g'amginlik holatini bildirishga xizmat qiladi, g'ash leksemasi esa insonning ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari bilan bog'liq holatni aks ettiradi: Nimadan ko'ngling g'ash, nimada darding, Xoy kichik qishloqning jajji bolasi? (M.Ali).

Badiiy uslubda qo'llanuvchi, kishining ruhiy holatini yuksak ko'tarinki shaklda ifodalashga xizmat qiladigan g'amnok leksemasi ham xafalikni ifodalovchi LSG tarkibiga kiradi: Yig'la... Duv to'kilsin vatanning uchun, G'amnok jodu ko'zlaringdan nur (Shuhrat); Kurtakni uyg'otib so'yladi g'amnok..., /Gullar g'unchasini etdi chok-chok (Zulfiya).

Shu LSG tarkibiga kiruvchi ma'yus so'zida belgi darajasi ancha kuchli bo'lib, u insonning umidsizlikka tushgan, tushkun holatini ifodalaydi: Hasharchi qo'shni qiz uning sevgani. Ma'yus bosar edi orqamdan odim (G'.G'ulom); Zamira hali ham devor zihidagi kresloda o'tiribdi, ko'zlari bir nuqtaga tikilgan... uning qiyofasi hozir ochilga beozor va ma'yus ko'rinadi. (P.Qodirov. Uch ildiz). Bu leksema ayrim hollarda mavhum tushunchalarga nisbatan ham

qo‘llanadi:

Oppoq

kechalarda murg‘ak dil aro, Ro‘yobga chiqmog‘in kutgan orzular,
Butun barg yozdimu yam-yashil va yo, Ma‘yus xotiraga aylandi ular?
(M.Ali)

Shu LSG tarkibiga kiruvchi, fors-tojik tilidan o‘zlashgan diltang leksemasi insonning xafalik holati juda kuchli darajada ekanligini, yuragi siqilgan holatini bildiradi: Jo‘nar bo‘ldim men bundan diltang, Yo‘llaringa qarab qolding sen (A.Oripov).

Ma‘lumki, ko‘z yoshi to‘kish insonning ortiq darajada xafa ekanligini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalaydigan harakatdir. Insonning ana shu ko‘z yoshi to‘kish, yig‘lash holati tilimizda giryon SLsi orqali ham ifodalanadi. Fors-tojikcha bu leksema biroz eskirgan, arxaik xarakterga ega bo‘lib, asosan poetik nutqqa xoslangandir: Men uning ortidan yugurdim giryon, Nogox ayriliqdan ko‘zlarim yoshlab (A.Oripov).

Shuningdek, poetik nutqda kishining nihoyatda qattiq azob chekkanligi, qattiq ruhiy iztirobda ekanligi xunibiyron SLsi orqali ifodalanadi: Nega qoshlari chimirilgan? Nega yo‘llar u xunibiyron? (U.Nosir); Xunibiyron bo‘ldi gul Shahlo, Neki bo‘lsa, uni yupatdim (T. To‘la).

3. G‘azabli holatni ifodalovchi sifat leksemalar. Bunday LST qatoriga g‘azabnok qinli, darg‘azab, g‘azabli kabilar kiradi. Ular orqali insonning tevarak-atrofdagi voqea-hodisalar, predmetlar, odamlar xatti-harakatidan noroziligi tufayli yuzaga kelgan kuchli ruhiy holati ifodalanadi: Ba‘zan yozayotgan o‘qlar bemisol, Dudoqlaridan qinli so‘zlar uchgan on, O‘ylaysan; yo falak bu zoti ayol, Qanday mehribonu, qanday beomon! (M.Ali).

4. Ijobiylik yoki salbiylik semasi to‘g‘ridan to‘g‘ri ifodalanmaydigan holat bildiruvchi sifat leksemalar. Tilimizda chog‘, sergak hushyor, lol, mudroq, loqayd kabi SLlar ham ruhiy holatni ifodalovchi alohida LSG qatorini tashkil etadi. Lekin bu leksemalar anglatgan ma‘nosidai salbiylik yoki ijobiylik semasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri aks etmaydi: Koyinaman o‘zimdan o‘zim, Kezinaman gumon ichra lol... (M.Ali); Tog‘day zil tashvishlar boshga tushsa, rost, Biz faqat boqamiz loqayd-u mudroq (M.Ali).

Bundan ko‘rinadiki, badiy nutq muallifning o‘zi bayon qilayotgan fikrlariga, tasvirlanayotgan shaxsga bo‘lgan ijobiy yoki salbiy munosabati holat bildiruvchi sifat leksemalar yordamida ifodalanadi.

Xullas, tilimizda kishining hayotiy ahvoli, holatini ifodalovchi SLlar bir necha LSG qatorini tashkil etadi va ular fikrni obrazli ifodalash, emotsional-ekspressiv semalarni aks ettirish imkoniyatlari nihoyatda keng ekanligini ko‘rsatadi.

Ba‘zan bayon qilinayotgan fikrning tinglovchi yoki o‘quvchi ruhiyatiga ta’sir etishi, ijobiy yoki salbiy ma’noga ega bo‘lishi harorat bildiruvchi SLlarning mavhum otlar bilan yonma-yon

qo'llanishi orqali ifodalanadi: Jilmayib qaramoq qiyinmas axir/Iliq so'z aytishlik aslida, oson (M.Ali).

Umuman olganda, tilimizda insonga xos xatti-harakat, holatlarning predmet xaroratini bildiruvchi SLlar vositasida ifodalanishi keng tarqalgan. Masalan, sovuq nigoh sovuq so'z, iliq joziba, sovuq ter, issiq salom, qaynoq dalb, sovuq muomala kabilar: Peshonamdan ajab, Sovuq ter keldi (U.Nosir).

Keltirilgan misolda sovuq leksemasi predmetning haroratini emas, balki insonning ruhiy holatini ifodalash uchun xizmat qilgan.

Predmetning harorati ba'zan xo'l-quruqlikni bildiruvchi SLlar yordamida ham ifodalanadi: Yayrab-yayrab kuldim, o'ynadim, Namxush-namxush saharlarda men (M.Ali); O'rmon, o'tloqlarning isin keltirgan, Namxush daryo yeli naqadar yumshoq! (Shukrullo).

Bu o'rinda namxush sifat leksemasi salqin o'rnida kelib, harorat darajasini obrazli tarzda ifodalashga xizmat qilmoqda.

Ba'zan matnga bog'liq holda aslida suvga nisbatan qo'llanuvchi, qo'lni kuydiradigan darajada issiq ma'nosini beruvchi qaynoq SLsi havo haroratini ifodalashga ham xizmat qiladi: Dimog'imga go'yo Sergeyning, Urar edi qaynoq nafasi (Shukrullo).

Qaynoq leksemasi suv belgisi sifatida qo'llanganda belgining eng kuchli darajasi tushuniladi. Boshqa predmetdarga nisbatan qo'llanganda esa, bu belgi semasi ancha susayadi: Qani qo'lingni ber ey qardosh diyor, O'zbek yigitining qaynoq kafti bu (A.Oripov).

Keltirilgan misollarda qaynoq nafas, qaynoq kaft kabi qo'llanishlarda o'zaro aloqa, semantik bog'lanish mavjud. Quyidagi misollarda esa qaynoq leksemasi butunlay boshqacha ma'no semasiga ega bo'lgan: Bu kun mardonavor qo'ymoqda qadam, Qaynoq hayot zavqi oldinda hali (E.Vohidov); Daladagi bu qaynoq hayot, Havasiga bog'ladi qanot (H.Olimjon)

5. Kishining hayotiy ahvoli, holatini ifodalovchi sifat leksemalar. Tilimizda kishining yashash darajasi holatini ko'rsatuvchi kambag'al, faqir, qashshoq, bechora, yo'qsil miskin, yetim, mushfiq, musofir, boy, badavlat, davlatmand, zangin kabi bir qator SLlar mavjud. Ma'lumki, kishilarning jamiyat boyligidan oladigan ulushi, yashash uchun zarur bo'lgan noz-ne'matlardan baxramand bo'lish darajasi ularning turmushi har xil bo'lishga olib keladi. Insonning moddiy boyliklardan qanchalik bahramand bo'lishi uning hayotiy ahvolini ko'rsatuvchi asosiy mezon sanaladi. Bu holat kishining hayotiy ahvolini ifodalovchi sifatlar LSGi yordamida ifodalanadi. Ba'zan kishining hayotiy ahvoli to'g'ridan-to'g'ri emas, balki narsa va predmetlarni tasvirlash orqali ham ko'rsatilishi mumkin: Yurgil erkam! Shahar bozorin, Noz-ne'matga to'lg'ani haqi, Sen kirganda boy do'konlaring, Quchoq ochib turgani haqi (M.Ali).

Keltirilgan bu misolda shoir boy do‘konni tasvirlash orqali kishilarning yashash tarzi juda yaxshi, yuksak darajada ekanligini ta’kidlashga intilgan edi. Ba’zan boylik darajasini ko‘rsatuvchi sifat leksemalar muallif istagiga bog‘liq holda poetik nutqida tasvirlanayotgan kishiga nisbatan ham qo‘llanadi. Masalan, Bechora, G‘arib bo‘lib, Yakka, Ul qolgan...., Qarol yurib, Ko‘p ezilan, Sag‘ir Yosh umr... (U.Nosir).

Bundan ko‘rinadiki, badiiy nutq muallifning o‘zi bayon qilayotgan fikrlariga, tasvirlanayotgan shaxsga bo‘lgan ijobiy yoki salbiy munosabati holat bildiruvchi sifat leksemalar yordamida ifodalanadi.

6. Predmetning harorat belgisini bildiruvchi sifat leksemalar. Bunday SLlar predmetga nisbatan qo‘llanilganda haroratning uch xil darajasini, ya’ni sovuqlik iliqlik yoki issiqlikni ifodalashga xizmat qiladi: Sovuq marmar toshni siypalab silab kezib yurarmanmi yana sarsari? (M.Ali); Nasima! Bu kungi issiq non, O, balki to‘kilur... o‘larman... (U.Nosir); Issiq nafas purkar har bir deraza, Ham on qadimgidek qatnov, borar ish (Shukrullo)

Harorat bildiruvchi SLlar iqlimga, havoga nisbatan qo‘llanilganda belgi, harorat semasi aniq ifodalanadi: Shabnam shovillaydi bog‘lar qo‘ynida, Salqin tuman ichra bo‘zarar tonglar (A.Oripov); Bukun derazamni ochdimu yoqar, Yuzimga urildi salqin shabboda. (E.Vohidov); Salqin havo asta kuyar lab, Oppoq betlariga ko‘chada (U.Nosir).

7. Tozalik-ifloslik holatlarni ifodalovchi sifat leksemalar.

Tilimizda bir qator SLlar predmetning tozaligi yoki iflosligini ko‘rsatishga xizmat qiladi hamda alohida LSG qatorini hosil qiladi, Masalan: Ko‘k chambarga o‘ralgan ko‘zgu, tiniq qo‘llar atrofda go‘yo (Shukrullo); Osmon tiniq, charaqlar yulduz, Oppoq nurda daryo va o‘rmon (Shukrullo).

Keltirilgan har ikkala she’riy parchada ham tozalik ozodalik ta’kidlash maqsadida tiniq SLsi qo‘llangan. Dastlabki misolda tiniq leksemasi suvning tozaligini, uning har xil iflos narsalardan holi ekanligini ta’kidlashga xizmat qilgan bo‘lsa, keyingi misolda bu leksema – osmonning tozaligi, musaffoligi, unda birorta ham bulut yo‘qligini tasvirlash uchun vosita bo‘lgan.

Shuni ham inobatga olish lozimki, SLlar tozalik-ifloslik semalarini ko‘proq ko‘chma ma’noda qo‘llanish orqali namoyon etadi. Masalan: G‘am soyasi tushdi ishq bilan, Lim-lim to‘la pok yuragimda (E.Vohidov).

8. Predmetning yangilik-eskilik holatlarini ifodalovchi sifat leksemalar. Tilimizda yangi, eski, ko‘hna, uvada, juldur kabi bir qator SLlar narsa yoki predmetlarning yangi yoki eskilik holatini bildirishga xizmat qiladi. Shuni ta’kidlash lozimki, A.Hojiev lug‘atida juldur, uvada SLlarining o‘zaro ma’nodoshligi ta’kidlangani holda, bu LSG qatoriga kiruvchi churuq

leksemasi tushib qolgan. “Izohli lug‘at”da esa so‘zlashuv tiliga xos churuq SLsining izohida “eski, eski-tuski, juldur, uvada” so‘zlaridan foydalanilgan. Keltirilgan LSG qatoriga mansub churuq eski-tuski, uvada, juldur SLlari ko‘proq buyumlarga nisbatan qo‘llaniladi: juldur kiyim; eski-tuski latta, uvada ko‘rpacha, churuk to‘n kabi. Shu LSG qatoriga kiruvchi yangi, eski, ko‘hna SLlarining ma‘no ko‘lami, qo‘llanish darajasi yuqoridagilarga qaraganda birmuncha keng va umimiyroqdir. Bu sifat leksemalarini churuq eski-to‘ski, uvada, juldur leksemalari o‘rnida qo‘llash har doim ham ko‘zlangan natijani beravermaydi. Badiiy nutqda biror predmetning juda eskiligini ta’kidlash maqsadida juldur yoki churuk SLlari o‘rnida eski yoki ko‘hna so‘zlarini qo‘llash mumkin, lekin bunday qo‘llanish o‘sha predmetning, masalan kiyimning eskiligi haqida umumiy tasavvur bersa-da, bu kiyimning asosiy belgilari – yirtiq-yamoqligi, ilma-teshikligi haqida aniq ma’lumotlar bera olmaydi. Xuddi ana shunday qo‘shimcha semalar juldur, uvada, churuk leksemalari orqali reallashadi va shu asosda poetik matn mazmuniga aniqlik kiritiladi. Masalan: Uvada kamzulda billur tug‘maday, Bulutlar ortidan boqadi yulduz (A.Oripov).

9. Tinch va notinchlik holatlarini ifodalovchi sifat leksemalar. Ma’lumki, adabiy tilda tinch, notinch, osoyishta, jim, bezovta, betoqat, betinch, halaq besaranjom, alg‘ov-dalg‘ov, to‘s-to‘polon, sokin, soxir, osuda, bezovta kabi SLlar tabiat va jamiyatdagi turli xil tinch va notinch holatlarni, predmetlarning holati, insonga xos bo‘lgan har xil ruhiy o‘zgarishlarni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan: Go‘zal, sokin oqshom cho‘kmoqda, Tebranadi yelda chiroqlar, Daraxtzor ham sokin sollanar (A.Oripov); Osuda kechalar ko‘k toqin o‘rab, Shamdek unib turgal milliard yulduzlar (E.Vohidov); Kimga zavq bermadi shu tayloqlarning, Farog‘at qo‘ynida uxlashlari tinch! Sokin kechalarda oshiq yoshlarning, Ishqiy qo‘shiqlari bermasmi sevinch! (Shukrullo)

Keltirilgan misollarda qo‘llanilgan sokin, osuda, tinch kabi SLlar “tinchlik”, “osoyishtalik”, “xotirjamlik” semalarini ifodalashga xizmat qilmoqda. Poetik nutqida tinch yoki notinch holatlarni bildiruvchi SLlarning qanday semalarni anglatishi ular qo‘llanilgan matnning mazmun-mohiyati bilan bevosita bog‘liqdir. Masalan: Balki men shoir bo‘lardim, Bo‘lsa edi osuda zamon (E.Vohidov).

Tinch-notinch holatlarni ifodalovchi SLlarning yonma-yan qo‘llanilishi ular bildiradigan ma’noni yanada ko‘chaytirish uchun xizmat qiladi: -Xayrli kech - faraxli tuning, Osoyishta, tinch bo‘lsang demak (E.Vohidov)

XULOSA

Soʻz tilshunoslikning gʻoyat murakkab va qiyin tushunchalaridan biridir.

Soʻz tilning asosiy (tipik) nomlovchi birligidir. Soʻzning boshqa xususiyatlari uning bu belgisiga nisbatan qoʻshimcha sanaladi.

Leksik semantika tilshunoslikning keyingi yillarda taraqqiy etayotgan sohalaridai biridir, uning juda koʻplab sohaları, ichki yoʻnalishlari mavjud boʻlib, semantik tadqiqotlardan xilma-xil metodlardan foydalanish NBlarning barcha xususiyatlarini kengroq tadqiq etishga imkon beradi.

Til sathlari sistem xarakterga ega boʻlganidek, bu sathlarning birliklari (fonema, tovush, boʻgʻin, oʻzak soʻz, soʻz birikmasi, gan kabi)ni tadqiq etish sohasida sistem yonlashuvga asoslanish, ular orasidagi paradigmatic sintagmatic va ierarxik munosabatlarni, teng qiymatli (eninpolent), mutanosib (proporsional), darajali (gradual) va notoʻliq (privativ) ziddiyatlarni oʻrganish, shu asosda ular orasida mavjud oraliq uchinchilarni aniqlash hozirgi zamon tilshunosligining eng dolzarb muammolari qatoriga kiradi.

Har qanday NBning semantik strukturasi leksik maʼno va shu leksik maʼnoga koʻshimcha tarzda semalardan iborat boʻladi. NBning obyektiv borliqidagi narsa-hodisa, harakat, belgi va shu kabilar haqidagi maʼlumot (tasavvur) beruvchi mazmuni leksik (lugʻaviy) maʼno sanaladi.

Leksik maʼno (semema) strukturasi maʼlum komponentlardan tarkib topadi. Bunday tarkib (qism)lar semalar deb yuritiladi.

Leksik maʼnoga sinxron planda qaralganida ular tarkibini yasash munosabatiga koʻra, obʼektni ifoda etishiga koʻra va nutqida reallashuv holatiga koʻra tiplarga ajratib oʻrganish mumkin. Yasash (hosil boʻlish) asosiga koʻra NBlarning leksik maʼnosi asos maʼno va yasama maʼnoga boʻlinadi.

Obʼektni qanday tarzda ifodalashiga koʻra NBlarning leksik maʼnosi nomlovchi maʼno va figural maʼnolardan tashkil topadi.

Nutq jarayonida reallashuv holatiga koʻra NBlarning leksik maʼnosi erkin maʼno va bogʻliq maʼnolarga boʻlinadi.

NBlar tarkibida uzual va kontekstual (matniy) maʼnolar ham bir biridan farq qiladi. Bunday maʼno tarkibi (tiplari)ni jiddiy tadqiq etish NBlarning semantik tabiatini keng va chuqur tadqiq etish uchun mustahkam zamin hozirlaydi.

NBlarning semantik tabiatida differensial va integral semalar, denotativ va konnotativ semalar ham bir- biridan farq qiladi. Shu bilan birga ayrim NBlar oʻzaro gradual munosabatga kirishadi.

Holat bildiruvchi sifatlar o'z semantik tabiatidan kelib chiqib kishining turli xil ruhiy holatini ifodalashga xizmat qiladi.

Bunday sifatlar tilimizda alohida-alohida to'qqizta LSGlar qatorini tashkil etadi: a) xursandlik holatini ifodalovchi SLLar; b) xafalik holatini ifodalovchi SLLar; v) g'azabli holatni ifodalovchi SLLar; g) ijobiylik yoki salbiylik semasi to'g'ridan-to'g'ri ifodalanmaydigan holat bildiruvchi SLLar; d) kishining hayotiy ahvoli, holatini ifodalovchi SLLar; e) predmetning harorat belgisi holatini bildiruvchi SLLar; yo) tozalik-ifloslik holatlarini ifodalovchi SLLar; j) predmetning yangilik- eskilik holatlarini ifodalovchi SLLar; z) tinch-notinchlik holatlarini ifodalovchi SLLar.

Bunday SLLar badiiy nutqida tasvirlanayotgan kishi obrazining xilma-xil kayfiyati (shodligi, quvonchi, g'am-alami kabilar)ni, ichki kechinmalarini, ruhiy iztiroblarini aks ettirish va shu orqali kitobxonda ham turli xil emotsiyalarni hosil qilishda muhim uslubiy vositalardan biri sanaladi.

NBlarning ma'no komponentlari tarkibiga integral, (umumiy) va differensial (farqalovchi) semalar ham kiradi. Bu semalarning biri yaxlit LSG tarkibiga kiruvchi NBlarni bir umumiy nuqtaga, markazga birlashtirishga xizmat qilsa, keyingisi ular o'rtasidagi xususiy holatlarni ta'kidlab ko'rsatadi. Jumladan, tog'a-jiyan-pochcha; amma-hola-singil-ona NBlarining barchasi uchun umumiy integral sema — "qavm-qarindoshlik" bo'lsa, ularning birinchi guruhi bilan keyingi guruhi bir-biridan "erkak qarindoshlar" va "ayol qarindoshlar" kabi differensial semalariga ko'ra o'zaro farqlanadi.

NBlar tarkibida denotativ (*atash*) va konnotativ (ifoda) semalari ham mavjud. Masalan, denotativ semalar atash semalari bo'lib, borliqdagi narsa-buyum, belgi-xususiyat, miqdor kabilarni atovchi, nomlovchi semalar sanaladi. Masalan, ota, ona, aka, ona NBlarning atash (denotativ) semalarini quyidagicha ajratish mumkin: a) "qarindosh", b) "qon-qarindosh", v) "bevosita mendan katta". Bu uch denotativ sema har to'rttala NB sememalari uchun umumiydir. NBlarning ifoda (*konnotativ*) semalari deyilganda ularning atash semalaridan tashqari turi qo'shimcha ma'nolarni anglatuvchi semalar inobatga olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқи методикаси (систем лексикология тезислари)//Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 6-сон, 35-40-бетлар.
2. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). –М.: Наука. 1986. стр-712.
3. Джабборов Р.Дж., Гиясов С.Т. Применение метода компонентного анализа к изучению качественных прилагательных узбекского языка// Современная тюркология, 1978, №2. стр-68-72.
4. Ўзбек тили лексик семасиологияси ва унинг актуал вазифалари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1982, 6-сон, 26-29-бетлар
5. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. 168-бет.
6. Ҳожиёв А. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари //Ўзбек тили ва адабиёти, 2006, 3-сон, 26-30-бетлар.
7. Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маънолари компонент таҳлилининг баъзи натижалари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1986, 3-сон. 18-20-бетлар.
8. Расулов Р., Нарзиева М. Лексикологияни ўрганиш. –Тошкент: Ўқитувчи: 1992. 24-бет.
9. Равшанов М., Нажмиддинов Ф. Адъектив лексемаларни семаларга ажратишнинг бир методи//Ўзбек тили ва адабиёти, 2000, 5-сон, 29-31-бетлар.
10. Равшанов М., Нажмиддинов Ф., Дўстов Т., Ҳасанова Г. Лингвистик семантика асослари. –Тошкент, 2003. 56-бет.
11. Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари (талаба, тадқиқотчи, аспирантлар учун қўлланма). – Тошкент, Университет, 2002. 29-бет.
12. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. –М.: Высшая школа. 1986. стр-336.
13. Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий-маъновий хусусиятлари. – Қарши, “Насаф” нашриёти, 2005. 152-бет.
14. Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. НДА. –Тошкент: 1997. 24-бет.
15. Миртожиев М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси, ўқув қўлланмаси. – Тошкент, Университет, 2000. 80-бет.
16. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент, Фан. 1975. 140-бет.

17. Мухаммедова М. Ўзбек тилидаги ҳаракат феъллари семантикасининг валентликка таъсири// Ўзбек тили ва адабиёти, 2006, 5-сон, 39-44-бетлар.
18. Набиева Д. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. – Тошкент, “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2005. 168-бет.
19. Неъматов Ҳ. Сўз, унинг тил ва нутқдаги ўрни//Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, 6-сон, 38-43-бетлар.
20. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Тошкент, Ўқитувчи, 1995. 128-бет.
21. Орифжонова Ш.Ғ. Ўзбек тилида луғавий градуонимия, НДА. –Тошкент, 1996. 26-бет.
22. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. Тошкент, Ўқитувчи, 1996. 48-бет.
23. Собиров А. Она тили дарсларида идеографик луғатдан фойдаланиш// Тил ва адабиёт таълими. 2003, 4-сон, 12-14-бетлар.
24. Шукуров Р. Сўз вариантларининг лексик-семантик дифференцияси. –Тошкент: Фан, 2006. 164-бет.
25. Қиличев Э. Маънодош сўзларда маъно даражаси// Таълим жараёнида сўз бойлигини оширишнинг асосий омиллари. Ўзбек тили доимий анжумани III йиғинининг тезислари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 126-127-бетлар.